

ФЕДІР ДУДКО

ЧОРТОРИЙ

(Фільми української боротьби 1919—1920 рр.)

Видання друге

1946

АВГСБУРГ

В ЗАГР АВ І

Р о м а н

Ч. І. ЧОРТОРИЙ.

ФЕДІР ДУДКО

ЧОРТОРИЙ

(Фільми української боротьби 1919—1920 рр.)

Видання друге

diasporiana.org.ua

1946

АВГІСБУРГ

WOLODYMYR LESKIW
491 Belmont Avenue
Winnipeg, Man. R2V 0Z4

... І повзла звідусіль глуха тривога. І боляче стискалося серце — за фронт, за майбутнє, за те, що було найдорожче за все: за власне життя, за спокій, за... Не дурно ж покинув і хату, і молоду жінку — і блукає, мов той пес по заулках, по різних Вінницях, Кам'янцях, по чорт-зна яких дірах, куди Директорія переносить свою резиденцію.

— Ек, ек! — прогарчало над вухом.

Здригнувся.

Розхляпуючи болото, прошелестіло в чорній рідині на бруку міністерське авто. Ляснуло в лице холодним брудом, пшикнуло бензолом і затріпотіло задком по мокрому камінню.

— Ч-чорт!

Василь обтерся й попростував далі. Перейшов міст через Смотрич, завернув убік і пішов бульваром.

Голо. Сіро.

Десь іззаду на вулиці чота козаків місила ногами болото і виспівувала улюблену:

...Попереду Дорошенко...

Гей, долиною,

Гей, широкою

Козаки йдуть...

Назустріч засипаною листям доріжкою — якийсь добродій із винниченківською борідкою. Прислухувався, як співали, й уїдливо всміхався.

— „Чому? Тому, що большевицький шпиг, чи єдиною неділимою марить? Чорт їх розбере тепер!“

Добродій із винниченківською борідкою перейшов попри Василя, і Василь помітив у кишені в нього згорнуте число „України“.

— „Вінниченко — де то він тепер? Чи правда, що у Вінниці пропонував заарештувати себе й оголосити Червону Україну? Хм...“

Козаки виспівували:

...А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
За тютюн, за люльку —
Необачний...

— „А пуття все одно не буде: отаманія!... Козаки босі, голі на фронті... Тиф, нужа... Набоїв, перев'язочних матеріалів чорт-ма... Воно й у большевиків, правда, не краще. Також — „боса команда.“ Але у них хоч — „пад стенку!“ І через те армію мають...“

Сумували в осінній імлі за річкою тяжкі масиви старовинних турецьких бастіонів. І якусь дивну романтику навівала вимерла велич цих похмурих будов зайшлого народу на урвищах сонної української річки.

Ішов і шарудів ногами по жовтому листю.

— „А головне — отаманія... Ну, певне ж самих повстанських батьків-отаманчиків більше,

як людей у регулярних частинах... Подивися — і шалена відвага, і безліч самопожертви, і повні груди благородної любови до рідного краю, а в момент, коли, здавалося б, усім міцною лавою під один прапор — нема нікого. Кожен окремо, на свою руч. Анархічна, до чортової матері, нація якась!..“

Козацька пісня перекинулася вже на той бік річки і сумно вмирала в тісних заулках старих кам'янецьких забудовань.

Василь повертає туди голову і зупиняється.

— „От вона — наша минувшина, уся наша козацька історія!“

І в тяжкій задумі дивиться через річку на круглі вежі турецьких фортець, на шпичастий мінарет коло собору, на гострі шпилі латинських костелів, на безформенну накопиченість тісних смердючих жидівських кварталів.

— „Так, так!..“

Відриває очі і простує далі.

Напроти в чумарках і кашкетах стилю української Directoire із тризубом над чотирикутнім дашком — два ході.*) Хитра усмішка на масних косооких обличчях — „жовта небезпека“. Ішли і геркотіли.

І пригадалося Василеві, як уліті на фронті:
... Піймали в житах ходю. Приводять.
Сотник зловтішно:

*) Китайців називали на Вел. Україні ходями. Прим. Вид.

— А-а, псявіра!.. Макушенку, виведи за клуню і... Раз- два! Ну!

Стоїть ходя. Косим оком дивиться, як націлюється в нього Макушенко, й, усміхаючись, тикає пальцем у чоло: сюди, мовляв...

Постояв Макушенко з націленим крісом і досадливо спустив руки:

— Не можу. Хай, пане сотнику, косоокий чорт сміятися перестане.

Сотника наче вкусило щось. З кулаками до ході.

А той:

— Слюш, капітан... Што ходя!.. Твоя плятїть — ходя Кляїна служі... Сво плятїть — ходя таваліс служі... Ходя всім чесно служі...

Пригадав і плонує набік:

— „Сволота! І який тільки чорт не вештається по нашій землі! Починаючи від половців, татар, печенігів...“

І стиснув кулаки в кишеньях:

— „Ходями, мадярами, лотишами Україну воюють. Найманих катів навели... Як у середньовіччі... Свинство!“

І потягло на фронт. Ближче до Києва. Ближче до Лідочки.

І понесли швидше ноги.

Урядовці міністерств, утікачі, обивателі. Жидки коло крамниць із неграмотними українськими написами на вівісках. І хмара, ціла хмара хлопців і хлопчаків, що вигукували на всю вулицю:

— Чоботи чистимо, чоботи! Гуталіна першої сорти, як лостро блищить... Чоботи, черевики!..

Через дорогу на розі двох вулиць — магазин Ісака Шмерензона з нашвидку зробленою українською вивіскою над величезними вітринами:

„Продаж годинників і тому подібних річей“.

І тому подібних річей! От ці шановні Ісаки Шмерензони й їм подібні повноправні громадяни землі української! Чи дали вони хоч одного вояка, що з багнетом у руках боронив би поруч з українським козаком ту землю, що віками двигав їх на своїх плечах? Аякже! Уся їхня молодь на тому боці, по стороні Троцьких і Нахамкесів. Клясова боротьба? Ще б пак! Боротьба гандлю за світовий вплив, боротьба купецької нації за екстериторіяльність — знаємо цей інтернаціонал!

І, круто завернувши вбік, заходить до редакції.

Свіже число на столі. І з шпальт, що гостро пахли ще незасохлою фарбою, просто у вічі:

„Звірства большевиків. — У Тамбові большевицькі комісари вкинули до кип'ячого казана архієрея, зварили з нього юшку і примусили духовенство цю юшку з'їсти“.

Скрививсь і, не витираючи чобіт, у бекеші — просто до редактора.

— Ну?

— Слухайте-но... Та це ж...

І пальцем у архієрейську юшку.

— Ха-ха, ви про архієрейську юшку? Та зрозумійте — коли вони з Винниченка і Петлюри

полтавських поміщиків зробити могли, а з Грушевського — великого київського буржуя, то чому ж нам з архиєреїв юшки не варити?..

— Ну, знаєте... Так це й той... Проте... — і махнув рукою. — От що: конче хочу кореспондентом на фронт... Якого тут дідька сидіти, всякі дурниці виписувати! Згодьтеся самі...

Редактор аж підскочив з місця.

— О! о! Геніяльно! Присяй-бі, геніяльно! З вашим пером — та Господи!.. Ні, чудесно! Зараз вам асігновочку випишемо і...

До мапи:

— Ось, орієнтуйтеся: тут, за Вапняркою — добровольчий фронт, ось, за Козятином — большевицький... Стоїмо поки твердо — з самим Головним телефонічно балакав... Проте — самі побачите... Коли думаєте?

— Зараз.

— Чудесно! За три години маєте скорий на Козятин... То ви ж там той... І потім... До побачення!

Вертілися, як на велетенському маховому колесі, мокрі поля, грузькі дороги, межі, ліски, — положливо тікали назад сірі телеграфні стовпи. І сум, безмежний сум стояв у небі, у голому вітті лісів, над чорними нивами, над далекими загадковими подільськими селами.

Паровик старанно перебирав ногами, розвішував білі платки на голих вітах кущів і вперто сунув наперед.

А там десь, у далині, за похмурою щотиною темних лісів, за мовчазною отарою загадкових сел — босий, у нужі український козак боронить із багнетом у руках клапоть своєї незалежності... Фронт там...

Сумувала далечінь. І сукала тонкі шовкові нитки до Василевого серця.

А там, за фронтом, через ліси і поля, через хутори і байраки, у далекій сизині — старий Київ у ворожих руках, і там Лідочка... Рідна, мила, без краю дорога, без кінця люба Лідочка... Дев'ять місяців у безнастанній тривозі за нього... Дев'ять місяців... Чорт!

Величний Київ над тиховодим Дніпром, над яким незмінно вітає давня тінь сивоусого Кия. Капшани по бульварах, запашні акації — і ма-

ленький затишний будиночок коло Золотих Воріт із вікнами у старий запустілий сад, звідки вдень — повно густих зелених сутінків із сміхотливим рякчанням ракші, по ночах — п'яний аромат яминів через розчинені вікна, а вдосвіта, коли палке надхнення водило Василевим пером — м'який оксамит далекого лаврського дзвону ніс на крилах стародавнього:

— Бум... — бум...

І вставали перед очима стрункі тополі над білими теремами княжого міста. І мерехтів серед зелених гущавин лискіт дорогих візантійських паволок. І вухо ловило гук княжих дружин під золотоворотським склепінням. І чувся гуркіт золочених ридванів на дерев'яних містках срібноводої Почайни, в яких заморські королеви вивозили бо-знає куди з великокняжих світлиць пишну наддніпрянську красу...

А в ліжку на білих подушках розкинулися Лідоччині золоті кучері — і лискає з-під ковдри наге алябастрове плече, і солодка усмішка на пухких, запашних устах...

Ех, і надав же йому дідько покинути її саму-самісеньку на поталу диких большевицьких орд! Надії завели — куций їх взяв би! За місяць... — о, не пізніш, як за місяць — запевняли — повернемося назад!.. Тільки фронт вирівняємо... От і повернулися! Ні, він із Жмеринки заскочить на пару днів додому! Старі ж за цей час щось повинні були довідатися про Лідочку...

Тягнувся думками в далину.

А позаду його без упину:

— Даруйте, не пан Іваненко, а Іван Кіндратович... Чому до чорта цей „пан“? Ви були коли-будь в Галичині? Це там: пан доктор, пан директор, пан професор... Не зношу... І навіщо? Коли і простіш, і демократичніш: Іван Прокопович, Кузьма Лавринович...

— Але ж то з московського!

— Нічого не з московського! Даруйте. Ви забули за наше стародавнє, князівське: Ігоревичі, Святославичі... Навпаки, це вони у нас украли... Ну, а хоча б і їхнє... Чому ж би нам...

— Тоді ліпше: „товариш“. Як у большевиків. Ще демократичніш.

— Ну, ні... Це вже вибачте... Ну, що б ви сказали, коли б якийсь там школяр-сопляк звернувся до вас: товариш? Який ви в біса йому, шмаркачеві, товариш? Смішно!..

У другому переділі — старшинські жінки. Сиділи собі й любенько чесали по-московськи. І було чомусь до болю неприємно чути ці знайомі: „Да“... „Канєшна“... Якусь ворожість ворушили в душі. Якийсь неспокій підіймали в серці...

Сутеніло.

Василь відійшов від вікна і сів.

Хитало вагоном. І вертілися думки в голові під залізний стукіт коліс:

Про Лідочку... Про фронт... Про місто старого Кия...

Відкинув голову назад і заплющив очі. І чув, як у переділі за плечима оповідав галицький старшина:

— Прощу панів... Кажу ему: бійся Бога, чоловіче — та ж з тебе всі ся сміють!.. А він, пане...

Хитало.

Сидів, слухав — і непомітно заснув.

Прокинувся — якесь чортовиння лізло в голову: Соня Безручка, чека, большевицький шал...

Поїзд стояв.

Шурхали куфри по вагоновій підлозі. Шаруділи мокрі підшви. За вікнами лискотіло світло великих ліхтарень.

Василь підійшов до вікна і притулив лице до холодної шиби: Жмеринка. І почув, як у спертій тиші вагону маєстатично розлігся гучний кондукторський оклик:

— Прошу панів висідати!.. Прошу звільнити вагони — поїзд далі не йде...

Що?

— Як то — не йде? Чому не йде?

— Большевики у Вінниці... За годину поїзд відходить назад.

Нервовий холодок мурашками перебіг по тілу.

— Вінниця... От тобі й „міцно тримаємося!“

Василь для чогось перекладає револьвер із кишені штанів до бекеші, похапливо збирається і виходить.

Рух. Шамотня. І якийсь німий сум навколо. І якась глуха тривога повзе широким пероном.

— О! Куди?

Озирнувся. І невимовно зрадів, немов рідного забачив.

— А-а, доктор! А ви ж тут як?

І міцно стиснув руку.

— Ну, що там? Як старі мої?

І широко витріщив очі:

— Що, що? Доктор із Вінниці? Ну, що — чи правда, ніби...

Ох, правда!.. Суцця правда. Справа — зовсім швах... Вінниця, правда, ще в наших руках, але... Що там робиться — ах! Уся галицька армія — в тифі. Лазарети, шпиталі, приватні доми — усе набите тифозними. На вулицях підбирають мертвих. І це в обличчі ворога... Безперечно, вся галицька армія попаде в полон... Ну, а з цього боку хіба краще? Поїзди на Вапнярку вже не ходять... Як, Василь хіба не чув, що Вапнярку захопили денікінці? Захопили анциболоти... Одним словом — скрізь добре... Охо-хо-х!.. А все, знаєте, той тифчик проклятий... Так і кладе, так і носить... І хто б міг думати, що все так скоро скінчиться!

— Що ж буде, докторе?

— Буде, що буде, а нам із вами треба чим-дуж звідси тікати додому.

— Але як? Самі ж кажете, що...

Доктор узяв Василя за лікоть, відвів набік і конспіративно:

От що. Зараз тут у напрямі Вапнярки відходить остання льокомотива. Якісь там аеропляни, чи що, має забрати в Юрківці. Машиніст знайомий — обіцяв узяти. Коли хоче Василь — вони поїдуть разом... Що, що? Кореспондентом на фронт? Хе-хе... Які тепер фронти в біса? Ні, Василь мусить викинути все з голови й плюнути на всякі фронти — старі там спати спокійно не можуть, усе непокояться за нього... Якось треба пересидіти цей час на селі, а там уже видніше буде, що і як... Ну, згода?

— Згода...

Отож так:

Василь хай іде на двірць і чекає на нього під годинником у першій класі. Тільки нікуди не відходити — загубляться. А він зараз побіжить до машиніста, довідається...

Доктор побіг. А Василь постояв, подивився за перон у глуху пітьму ночі, де в сліпій безвісті народжувалася чорна німа тривога, й подався до першої класи.

Високі, залиті світлом електрики залі двірця повні суму. Вештаються старшини з жовто-блакитними кокардами над чотирикутними дашками — прибиті, приголомшені. Апатично, байдуже пересовуються з місця на місце козаки.

Ні сліду вже завзяття в червоних, чорних, синіх шликах їхніх насунених набакир шапок. Немов зовсім інша, не та сама армія, що всього кілька місяців тому, як цвіли яблуні і білою габою, мов молоком, залиті були черешневі садки, ішла із запалом на здобуття Києва...

Василь стає під годинником.

Якісь підозрілого вигляду люди вештаються навколо. Приглядаються, шукають чогось очима. Задоволено шушукаються по темних кутках, потираючи руки.

Весело їм? Що за типи? Хто боронить тепер усяким шпигам робити тут свою ганебну роботу?

А навколо — німий сум у недоладному шумі людських голосів. І глуха тривога точиться звідусіль — з кожного кутка, з чорних, п'тьмою заволочених великих вікон, з кожного блідого занепокоєного обличчя.

Перед Василем козак. Ледве стоїть на непевних ногах — і вражає Василя незвична блідість його земляного, виснаженого страшною хворобою обличчя. Певне — просто із шпиталю... А в яких чоботях — сама назва чобіт! А он на плечах у другого — жидівська ватна ковдра, в яку він запинається, тремтячи всім тілом. І якось дивно бачити в руках у обох рупниці.

— Звідки? Із шпиталю, земляки?

З недовір'ям на Василя.

— Ми — з фронту.

Вони з фронту?!

Василь дивиться на них, і йому стає ніяково чогось, і він довго не знає, що їм сказати. Нарешті:

— Ну, що ж там? На фронті.

— А що! Холодно, мокро. З голоду подохти можна. Ідуть козаки — хто куди... У галичан — у тих іще порядок. А у нас — ні за дохлу собаку пропадаємо...

І це армія? І це військо, якому доводиться битися на два фронти? Правду доктор говорить — швах справа.

— Ну, і куди ж ви тепер? Додому?

— Яке додому! Додому наше далеко — аж на Чернігівщині. Ми відділ генерала Удовиченка шукаємо. Кажуть хлопці — ліпше там.

От воно що — ліпше там!

Василь відвертається.

А це ж що? Бр-р...

І чує, як по тілі його перебігають мурашки.

На голій, запльованій, затоптаній ногами підлозі, серед сміття і бруду, покотом лежить ціла лава козаків. Одного трусить пропасниця, другий белькоче щось у гарячці, третій безсило стогне. Тифозні.

І звірячий страх охоплює Василя, і він бридливо відсуває ногу від козака, що лежить близько коло нього під шинелею і тяжко сопе.

А он... — і Василь холоне від жаху.

По-під стіною вряд кілька нерухомих заляклих трупів. Зелена блідість воскових облич, зогострені носи, застигли погляди скляних непорушних очей. І коло них — живі, що ще бо-

ряться із смертю: хриплять, корчаться, туляться в пропасниці до мертвих, роззявленими вустами хапають зіпсоте, закурене повітря.

Широко розкритими, повними жаху очима дивиться Василь на трупи, і вертить мозок його думка про ту далеку всесильну Антанту, про яку стільки наслухався по різних штабах. Чи уявляє вона собі ту страшну боротьбу, в якій, оточена з усіх сторін ворогом і нещастями, підупадає на силах якась там сорокмільйонова українська нація, що стала в обороні якихось своїх прав? Певне відомості її про нас не більші, як про Чукотський край, або в ліпшому випадку — про якихось там литовських шавлісів чи болгарських комітаджів.

Хтось, підбігши, торкає його ззаду за лікоть. Василь, здригнувшись, озирається: — доктор.

— Ну, швидше... Зараз відїжджаємо...

— Слухайте-но, докторе — та що ж це?

І очима на мертвих.

— А я ж вам що казав? А найтрагічніше те, що й прибрати нема куди — усі трупарні понабивані мертвяками... Ходімте!

— Сюди, сюди... Уважайте тільки під ноги
- рейки...

Темні, безконечно-довгі коридори між чорними, тихими, мов гроби, вагонами. Мертво, глухо. Лише в одному місці, десь збоку, на далекому торі, тупають об вагоновий поміст коні. Кавалерія?

І пригадалося, як на весні у цій самій Жмеринці, коли повно було гуку перемоги, Василь бачив кавалерію у вагонах, і весело співали тоді „Яблучко“ козаки:

„Я на бочці сижу,
Під бочкою слизько —
Утікайте, комуністи,
Бо Петлюра близько...“

Глухо навколо. Ні пісні, ні веселого вигуку, ні сміху.

— А тепер большевики в своєму „Яблучку“:

„Дех, високая та Діректорія,
Ой, а где ж твая територія?...“

— Сюди, не відставайте!
— Далеко ще?
— А ось, за водокачкою...
Добігли.

Хтось перегнувся з льокомотиви й нетерпляче в п'їтьму:

— Ви, докторе?

— Я.

— Скоріш — відїжджаємо.

Круті сходи, темрява. Точаться в повітря від паровика і приємно лоскочуть нюх гарячі звійки топленої оливи.

— Готово? — з п'їтьми.

— Готово!

— Крути, Гаврило!

Рух регулятора — і паровик тихо, без гудка рушає з місця і пливе між довжелезними рядами чорних, таємничо-німих вагонів.

Вогники. Семафори. Якісь низенькі темні дїмки, тунель під мостом. І враз — океан чорного мороку навкруги.

Звідкись збоку тягне льодовим холодом.

Василь дивиться за вікно в чорну п'їтьму.

Там десь серед мороку у безладді — відступ на фронті. Кидають тифозних по хатах на ласку ворога, клянуть божий світ і сунуть грузькими дорогами і мокрими ріллями назад у безвість, без думки про минуле, без віри в майбутнє... Байдуже — ворожа куля, чи тифозна воша... Аби скоріше...

Машиніст відчиняє печні дверцята і кидає дрова. Вогнева паца вишкиряє розпечені зуби і з палахкотливою зажерливістю приймає їжу.

Клацнули дверцята, замкнулася піч — і знову темно і тоскно.

Машиніст витер руки об штани і потягнувся до полички.

— Ну, тепер і погрітися не гріх. Вип'єте, докторе, стаканчик?

Доктор випив.

Машиніст налив знову і простягнув Василеві.

— Прошу.

Василь узяв склянку із самогоном і вихилив до рота. І, заїдаючи смердючий плин ковбасою, слухав, як розповідав машиніст:

... Їдуть по якийсь поїзд з аероплянами. А на чорта — спитати б? Все одно-ж заберуть — не большевики, то денікінці. Золотопогонники доходили сьогодні в полудень своїми панцирниками аж під Юрківку... Кепська справа! Завтра — не завтра, а що позавтра — напевне в Жмеринці будуть... Питання тільки, хто раніш — чи червоні з того боку, чи денікінці з цього... А їм, залізничникам — одна собака: чи тому, чи цьому чортові служи. Аби душу в живому тілі залишили... Таке-то, прости-біг... Ну, й часи ж настали, трясця його мамі!..

Василь дивиться у вікно.

Непроглядна пітьма — чорним облогом навколо. Сутужно, тоскно — жити не хочеться. В муках родилася, в муках і вмирає скоромиуча народня свобода. Ех!

А це ж колишні простори влади великого Богуна, полковника вінницького! Сама тінь його

сумує в нічних померках над цими похмуриими просторами. А чи ж блисне колибудь над ними справжнє світло визволення?

Стація.

Зупинилися. Взяли перепустку. І далі.

І знову чорні поля. І знову чорний сум у душу.

Гине великий геній народа - раба з непочатим джерелом могутньої творчости. Ходять його великі поети і мудреці неграмотні за плугом, виливають свою душу його надхнені музики у вільний простір степового повітря — нікому незнані, ніким не почуті... Коли ж, звідки з'явиться Мойсей, що виведе його з лабет неволі і темряви на вільний шлях визволення і людського поступу?..

Доктор вихилився з вікна і проголосив:

— Ну, от уже й дома зараз.

Василь захвилювався.

Дома — яке тепле і щасливе слово! Тут ось, десь недалеко, серед океану чорної пільми — окутане глибоким сном його рідне село з маленькою тихою сільською аптечкою, в якій калатають своїми старечими серцями його батько і мати. Чому для нього дома тут, а не там, у Києві, де він залишив свою хату і жінку? Тому, що не вийшов іще з молодечого синівського віку, чи...

Машина проскочила семафор, стрибнула колесами на переходах і м'яко підсунула під стацію.

Тихо. Блимає свічка в стаційному бльок-пості. Темінь навколо.

— От і приїхали, Василю Васильовичу. Ходіте.

Зійшли з паротяга і поперек торів попростили до перону.

Двері з бльок-посту відчинилися, і на перон вийшов дижурний із ліхтариком у руках.

Доктор затримався.

— Доброго здоров'ячка. Ну, що — не чути ще денікінців?

Дижурний перекинув ліхтарик із правої руки в ліву і привітався.

— Покіль що — Богу дякувати. А що, ждете, докторе? Не довго вже — завтра будуть.

— О, ще й як жду! З приємними людьми приємно й познайомитися. Чи може не так? Бувайте!

Пішли.

Грузьке болото. Темінь. Свіжий вітрець з полудня.

— Так, так... — каже доктор сам собі відповідаючи на якісь думки. І журно засвистів.

Брежали пси на селі. Йшли мовчки.

— Так, так! — сказав знову доктор, і знову засвистів.

Коло брами графського парку Василь попрощався з ним і попростував додому.

Чимсь теплим, затишним віяло звідусіль. Рідні місця обхоплювали Василя ласкою привіту. І далекими, давнозабутими лишалися позаду — і фронт, і редакція, і заляклі мерці на голій підлозі...

По боках дороги на темному тлі осіннього мороку чорніли привидами купи дерев, і в голому верховітті їх стояла глуха тривога і німе чекання чогось. Чого?

Василь скрипнув фірткою і розбудив старого Шаріка. Шарік — живий свідок часів, коли все ще в домі говорило по-російськи — так і залишився Шаріком.

— Здоров, здоров!... Живеш іще, небораче?

Нахилився, провів рукою по кудлатій шерсті й, обережно, щоб не наступити на лапу зрадлого пса, підійшов до вікон.

Постукав.

Спало село. Спало небо, спала земля, спали чорні купи заволочених густою пільмою селянських хат.

Озвалися.

— Та я ж, я... Відчиніть.

Сквапливо заgrimав залізний засув, клацнули защіпки — і тепло хати, і лагідний спокій обійняли Василя з усіх сторін.

Похапливо перебігли босі ноги по підлозі, і в спальню старих впало молоде, дівоче:

— Молодий пан приїхали.

І було приємно до нестями: зовсім, як за давніх часів колись, коли гімназистом приїздив на свята з Києва.

Василь сквапливо витер ноги об солом'яну мату й увійшов до їдальні. М'яко скригнули

половиці, тихо дзвелькнули склянки у шафі — так само, як колись, як завжди, — і Василь просунув голову у двері спальні.

Назустріч батьків сварливий голос:

— Ну, що — багато вже території навоювали? А де ж ти свого Петлюру подів? Привіз би був — переховали б десь...

Мати:

— Завів уже свою катеринку старий! Не слухай, Васильку... Чим же-ж оце ти — потяги ж не ходять?.. Спатимеш у спальні в нас: твій pokій зайнятий — двоє старшин українських у нас на постої... Один казав — знає тебе... О-хо-хо... — і коли вже той спокій прийде! Думка була — спочнемо трохи, то знову ось — якогось Денікіна чорти несуть...

Батько сердито:

— Так їм і треба! Був гетьман, завівся був порядок, то де ж: треба було якогось Петлюру знайти, з тюрми випустити... От і масте тепер Петлюру — допетлюрились...

— Та годі вже тобі, старий. Усе одно й те саме товче і товче без кінця — аж слухати гидко!.. А ти, синку, переберись та вмийся — небезпечно тепер: тиф скрізь... Так і косить людей, так і мете... По десятеро на день ховають на селі, пів села вже вимерло... Петро Косьміна помер, молодий Савчак помер, Настю Качаниху вчора поховали... Священик наш, отець Кирило, не уберігся — заразився, ховаючи мервтих. Восьмий день уже лежить...

— А що, мамо, з Лідочкою чути? Не писала часом?

— О, я їй забула зовсім! А-як-же — писала! С там записочка тобі — тижнів зо три тому привіз із Києва офіцер той... — як його?... що в Києві у вас жив, як Муравйов наступав...

— Домонтович?

— Та ж він, він. Передерся якимось через фронт і знову назад поїхав. Спеціально з Лідоччиного доручення і приїздив...

— Звідки він там узявся? Та ж чутка була, що його большевики розстріляли.

— Щось не похоже на те. Здається мені, чи сам він не в большевиках — на те щось скидається. Тебе хотів дуже бачити.

— Мене бачити?

— Еге ж. Казав, коли зможе, у Кам'янець до тебе загляне. Не було?

— А коли саме приїздив він?

— Коли це — не пам'ятаєш, старий? Після Чесного Хреста щось за пару днів... Передала я Ліді масла, сала, ще там дечого... Зараз я встану, записку тобі пошукаю...

Батько:

— Та нема чого й шукати — всього п'ять слів там: жива-здорова, як Василь — і все.

— А ти ж би як — цілі епістолії розписував? Не такі часи тепер. Добре, що хоч вістку подала про себе.

Мати встала. А батько з ліжка:

— Не моя це справа, сину, але оглядайся.

Щось мені не до вподоби оте приятелювання Ліди з Домонтовичем... Дивися, тобі видніш!

Аж скипіла мати на батька:

— Таке! Верзеш, не знати що... Приятелювання! Прислала чоловіка з запискою, а він... Мовчав би вже!

— А вже мовчу.

Щось боляче тьохнуло під Василевим серцем: знають старі щось недобре про Лідочку!..

І розвіялося враз тепло хати, і лагідний спокій домівки зник кудись. Виразно встала перед очима струнка Домонтовичева постать із його старшинською виправкою і ворухнулася в мозку на мить неспокійно-пекуча думка про Лідочку...

Із силою придушив біль у душі і ніжно-ласкаво до матері:

— Добре, мамо. Пошукай, а я піду вмюся...

Мився і думав про Домонтовича, відчуючи з гострою виразністю недавню його гостину у хаті. Немов стояв іще у покоях дух його тіла, немов тихі закутки старого будинку віддавали ще закинуті туди відгуки його ходи, його м'якого співучого голосу. І було до нестями на душі від цього, і захотілося мати пташині крила, щоб стрімголов вискочити з хати і полетіти туди, де може не все ще втрачене, де з його появою все ще врятується...

А потім, п'ючи чай, у спальні:

— Ну, що ж він розповідав, мамо? Як там живеться Лідочці?

— А нічого такого. Живе там, дає собі якось раду.

— Довго був?

— Два дні. В четвер приїхав, а в суботу відїхав назад...

І, роблячи запити матері, боляче чекав, чи не скаже чогось батько. Старий уперто мовчав.

Справді — записка з п'яти коротеньких речень: жива-здорова, як Василь, пришліть того й цього — нічого більше. Хоч — що ж іще могла писати Ліда в коротенькій конспіративній записці? І взагалі... Ні, батько завжди перебільшить... Хоч — не виссав і з пальця ж!.. Ах — і як він міг залишити її саму-самісееньку, таку молоду, таку зовсім іще дитину? На кого?..

— Ну, лягай спати, сину—завтра поговоримо. Пізно вже.

Повкладалися. Погасили свічку. І тиша оповила покій.

Довго блукав Василь безсилимими думками, плутаючись у різних здогадах, і якесь колюче почуття, відганяючи сон, не давало йому спокою. І був один висновок із усього — треба негайно, за всяку ціну якось дістатися до Києва. Конче. Але як? Через фронти?

— Що, не спиш, сину? — обізвався батько з п'тьми. — Спи, завтра все обміркуємо.

І було приємне це батьківське співчуття, і серце стислося ще болючіш: значить, таки знає щось батько, значить — є щось... Що ж саме?..

Щось мені не до вподоби оте приятелювання Ліди з Домонтовичем... Дивися, тобі видніш!

Аж скипіла мати на батька:

— Таке! Верзеш, не знати що... Приятелювання! Прислала чоловіка з запискою, а він... Мовчав би вже!

— А вже мовчу.

Щось боляче тьохнуло під Василевим серцем: знають старі щось недобре про Лідочку!..

І розвіялося враз тепло хати, і лагідний спокій домівки зник кудись. Виразно встала перед очима струнка Домонтовичева постать із його старшинською виправкою і ворухнулася в мозку на мить неспокійно-пекуча думка про Лідочку...

Із силою придушив біль у душі і ніжно-ласкаво до матері:

— Добре, мамо. Пошукай, а я піду вмиюся..

Мився і думав про Домонтовича, відчуваючи з гострою виразністю недавню його гостину у хаті. Немов стояв іще у покоях дух його тіла, немов тихі закутки старого будинку віддавали ще закинуті туди відгуки його ходи, його м'якого співучого голосу. І було до нестями на душі від цього, і захотілося мати пташині крила, щоб стрімголов вискочити з хати і полетіти туди, де може не все ще втрачене, де з його появою все ще врятується...

А потім, п'ючи чай, у спальні:

— Ну, що ж він розповідав, мамо? Як там живеться Лідочці?

— А нічого такого. Живе там, дає собі якось раду.

— Довго був?

— Два дні. В четвер приїхав, а в суботу відїхав назад...

І, роблячи запити матері, боляче чекав, чи не скаже чогось батько. Старий уперто мовчав.

Справді — записка з п'яти коротеньких речень: жива-здорова, як Василь, пришліть того й цього — нічого більше. Хоч — що ж іще могла писати Ліда в коротенькій конспіративній записці? І взагалі... Ні, батько завжди перебільшить... Хоч — не виссав і з пальця ж!.. Ах — і як він міг залишити її саму-самісеньку, таку молоду, таку зовсім іще дитину? На кого?..

— Ну, лягай спати, сину—завтра поговоримо. Пізно вже.

Повкладалися. Погасили свічку. І тиша оповила покій.

Довго блукав Василь безсилимими думками, плутаючись у різних здогадах, і якесь колюче почуття, відганяючи сон, не давало йому спокою. І був один висновок із усього — треба негайно, за всяку ціну якось дістатися до Києва. Конче. Але як? Через фронт?

— Що, не спиш, сину? — обізвався батько з п'їтьми. — Спи, завтра все обміркуємо.

І було приємне це батьківське співчуття, і серце стислося ще болючіш: значить, таки знає щось батько, значить — є щось... Що ж саме?..

— Спиш, Василю? Вставай. Повне село вашого петлюрівського війська — відступають.

Розплющив очі.

Коло постелі батько з якоюсь мікстурою в руках. Постояв, подивився задумливо за вікно, за яким журно сірів осінній смуток, і зачовгав капцями до аптеки.

Відступають!

І хоч знав, що інакше й бути не могло — щось боляче різнуло по серцю.

Схопився і почав одягатись.

З аптеки чулося, як раз-у-раз калатав дверний дзвоник. Рух там. Тифозна бактерія гнала людей по ліки.

Одягся, вмився і зазирнув до аптеки.

Густо пахло камфорою, карболкою і ароматним оцтом. Кілька чоловік, похнюпившись, сиділо із зосередженою думою на темних землянистих обличчях. Мати і батько стояли за пультом і сквапливо готували ліки.

Мати, запримітивши Василя:

— О, встав уже! Іди, іди, сину, до їдальні, я зараз... Руки тільки вимию...

Тиша в їдальні. Образи на стінах виглядають якось безживно, мертво. Сумовито стоять, згорнувшись на зимову сплячку, у вазонах квіти.

Підійшов до вікна.

Між рамами, заліпленими на зиму — зелений пух моху й, як краплі густої крові по ньому — червоні цятки калини.

Материна робота. І гімназистом був — мох із червоною калиною, і студентом — те саме, і тепер. Ні війна, ні революція, ніщо на світі не змінює материних традицій...

Прийшла з кавою мати.

— Сідай, пий. Ми з батьком давно вже поспідали. А ти щось ніби схуд трохи, Василю...

Сів. І, намазуючи хліб маслом:

— А що, мамо, ті старшини? Вдома?

— Хе-ге, де вже ті старшини, Василю! Удо-світа ще виїхали. Привітати тебе просив один Чоботаренком зветься. Вже двох нових на постой маємо — полк тут якийсь новий прибув, чи що? Відступають дуже... І що то з усього цього вийде, сину?

Дзвоник у аптеці калатав.

— Ну, ти пий собі каву, а я побіжу батькові допомогти. Самої камфори вже двісті порожків сьогодні зробила. Ага — отець наш Кирило рано Богу духа віддав. Шкода — чесний чоловік був, царство йому небесне...

Отець Кирило! І пригадався Василеві отець Кирило — молодий, з русявою борідкою, з карими, розумними, веселими очима. Завзятий українець був — шкода отця! І пригадалося, як у літню спеку якимось прийшов отець Кирило до аптеки. Батько до нього: „Ну, й спека —

дощику б треба, зеленина зовсім посохла. Ви там, пан-отче, коло Бога близько ходите, попросили б гарненько, щоб землю трохи покровив...". А він: „От то-то й воно, що ми обридли вже йому з щоденними петиціями — слухати нас не хоче. Попросіть уже ви краще — скоріше послухає...“

І от лежить тепер цей самий веселий дотепний отець Кирило там десь у себе в попівському будинку на столі і сковане смертю лице його суворо дивиться в нерозгадану тайну вічності.

— Так і косить людей, так і кладе... Оце позавчора Лукашева Мар'яна встала з ліжка — двоє діток поховали, поки лежала — не пам'ятає навіть, як померли... Встала на ноги, сама в хаті... Зібрала сили і пішла до сусідів. Приходить під Маркову хату — Марка Гуцула пам'ятаєш, що торік із німецького полону прийшов? До дверей — замкнено. Стукає — не обзиваються. Тихо, неначе вимерло все в подвір'ї. Зазирає у вікно — а там усі Гуцули мертві лежать: і Марко, і жінка, і четверо дітей. Коли померли, ніхто навіть не знає. Не було кому довідатися до них — усе навколо лежить. Відбили двері — а в хаті сморід: цілий тиждень мертві лежали... Ну, я піду вже...

Мати побігла.

Василь устав, підійшов до дверей, за якими були старшини, і постукав.

У покої було двоє: сотник і хорунжий.

Василь відрекомендувався, сів і почав інформуватися.

— Можете одверто, панове. Я військовий кореспондент... Ось...

Інформував сотник:

— Та що ж — ліпше не питати... Відходимо... Денікінці чудово озброєні, мають за допомогою Антанти всього подостатком... А ми ні набоїв, ні одягу... А до всього того ще — тиф... Скільки хворих позалишали на селах!.. Скільки померло!..

А потім:

— Сьогодні на ніч денікінці повинні бути тут... На селі тепер — ціла дивізія. За дві години відходимо. Напря́м — Жмеринка... Що далі? Будемо бачили, як галичани кажуть... До речі галицьке командування, є чутка, веде таємні переговори з денікінцями... От вам... І хто б міг думати!..

Василь виходить від старшин, одягається і йде через аптеку.

— О! Куди ж це ти, сину?

— На стацію. Може довідаюся щось, мамо.

— Ну, йди, та не барися. Обід скоро. Чуєш?

Ішов вулицею і чув, як тоскно голосив церковний дзвін по чийсь душі. Сумно визирали з-поза окопів селянські хати. По дворах стояли розпряжені вози, і коло них годувалися потомлені коні. Ходили по селу козаки з рушницями.

Василь перейшов грузьким болотом вулицю й увійшов у панський парк.

Тоскно гудів вітер у голім вітті алей. В насуцленому небі неслися розпатлані хмари.

І налягав сум на душу. І було безмірно тужно, і нило серце Василеве — по безталанню загальнім, по безталанню своїм...

На стації тихо, безлюдно.

Самотно стоїть на покинутих торах панцирник і з жалісною доукою точиться в повітря з його машини тонке одноманітне скигління пари. І не йметься віри, що ще недавно, всього пару днів тому, був тут рух, підходили і відходили поїзди, посвистували кондуктори, шурхали по перону підосви пасажирів.

Похмуро простяглися навколо в далину мертві простори піль і сірий сум перебігає по них.

Василь стоїть посеред перону і прислухується. Десь далеко—в бік Вапнярки, як літній грім, глухо гуркають гармати. І слухають цей гук у німому сполоху голі поля, дерева, безлюдна рампа, і тоскно перебігає з даліни телеграфним дротом глуха невідомість і безнастанна потужна тривога.

І тільки байдуже, спокійно серед цієї тривожливої тиші визирають із броневика чорні гірля гармат, і кілька козаків ритмічними помахами рук гучно кидають на тендер колоди.

Василь підходить ближче до броневика і зупиняється. І п'є очима великі літери на сірих сталевих боках панцирника: „Запорожець“.

То ось це той легендарний „Запорожець“, про якого він стільки наслухався!

І з пошаною оглядає сірі плити холодних панцирів, роззявлені пащі гармат, невиспані обличчя козаків.

Раптом хтось ухопив його ззаду за лікоть Миттю озирнувся.

— О! Звідкіля?

Перед ним — його старий шкільний товариш, тепер сотник Павло Сопко.

І, вже цілуючися, пригадав собі: Та це ж він і командує, здається, „Запорожцем“!

— Що я тут — не дивниця. А от якими вітрами тебе сюди занесло?

— Мене? Хм...

Пішли, розмовляючи, пероном.

— То ти, кажеш, учора з „центру“? Ну, що ж там? Усе так само язиками мелють, гризуться? За посади, за політичний курс? За викуп чи без викупу? Ех, був би я на місці Головного — показав би я їм, Василю, як язиками ляскати! Тут справа тріщить, тут людей брак, а вони сидять там собі, говорильну машину заводять. На фронт усіх, під рушницю! А в центрі тому й двох чоловік забагато. Теж, подумаєш — Україну язиками будують!..

І Сопко енергійно плюнув набік.

Василь мовчки йшов і слухав. А десь у даліні, в бік Вапнярки, важко гупали гармати.

— Що це? Панцирники? — спитав він.

— Це наш „Гонта“ в бою із ворожим панцирником. Зараз їду його заступити. Хочеш — поїдемо.

— Гм... А можна?

— Запрошую — значить, можна. Але попереджаю — може бути й бій. Не боїшся?

— Іще що!

І, сказавши це, відчув, як дрібними мурашками перебіг по тілі холодок.

— Ну, то ходім.

Панцирник сталевий, холодно-сірий. Два вагони спереду, два ззаду, посередині — паровик. Стирчать із люків гармати, визирають із бійниць коротенькі цівки скоростріль.

Сопко підводить Василя до переднього вагону і зупиняється.

— Лізь.

Василь уліз і конфузно озирнувся. Куни гарматних набоїв, як дині на торзі. Збоку, мов теля у стійлі, гармата з просуненою у вагонову діру головою.

Василь із цікавою обережністю обійшов її збоку, поторгав пальцем і визирнув у отвір.

Просто перед ним, тьмяно виблискуючи, бігла в далечінь рівна полоска сталевих рейок — і була вона якась сумна і безрадісна.

— Так. То ти, значиться, „кришпандент“, Василю... Ну, вражінь у мене наберешся скільки хочеш!

І, вихилившись із дверей вагону, голосно крикнув:

— Ну, що там? Уже, хлопці?

— Так ест! Уже, пане командант! — коротко, по військовому відрапортував хтось із галичан.

— То, значить, і галичани тут є!

І чомусь спокійніше стало на душі.

Урочисто випростався й обтягнув пас на животі.

— Михайличенку! Сигнал до від'їзду.

Голосно, з мідяним виляском продзеленчала сурма, і тріснулося серце у Василевих грудях. І пригадалося сьогоднішнє материне: — Дивися ж, сину, не барися!

Забігали козаки, голосно позащікувалися двері і, шумно викидаючи пару з бокових циліндрів, паровик тяжко заворочав колесами.

Панцирник рушив.

— Лізь, Василю, туди — там тобі видніше буде, — показав Сопко вгору на командантську вежу. — Сядь там собі і розглядайся.

Василь подивився вгору. Вежа маленька, тісна, на одного чоловіка.

— Ну, а ти ж де?

— Я? — і по-дитячому всміхнувся. — Я, бач, звик завжди на даху бути. Просторніш там і видніше...

Василеві пригадалися слова поета і він сказав їх Сопкові:

Ти можеш смерти не боятись,
Але шукать її не смій!..

Сопко поблажливо глянув на нього.

— Дурниці це все, Василю... Ну, лізь. А щоб тобі зрозуміло було, поясню сигнали — у нас, бач, усе по сигналах. Отож як почувеш протяглий звук гудка або сурми — сигнал: вперед! Два короткі: назад! Три короткі: зупинись! Два короткі, один довгий: швидко!.. А от коли загуде без перестанку паровик — сигнал, що нас обступили. Панцирник тоді відходить назад, стріляючи з усіх скорострелів. А їх у нас двадцять чотири — уявляєш, яка тоді виходить симфонія?

— А часто буває це?

— Ну, часто — ні. Але трапляється. Головно при відворотах. Вріжешся за ворожу лінію, от і той... Ну, я лізу нагору. Ага, Василю, ще одно: коли почувеш сигнал до стрілянини — роззявляй рота, щоб часом не оглушило. Не забудь.

Василь влазить по залізній драбинці у вежу, сідає і приставляє око до прорізу. Вертаються дерева, переліски, гайки, ліниво лізуть сірі неповоротні телеграфні стовпи. Василь зазирає у задне віконце: мокрі сталеві покрівлі вагонів і над ними коротенький, як

недокурена сигара, панцирний димар, з якого, важко сопучи, паровик виплює вгору клуби білого з парою диму.

Працює машиніст! О, це не тому пара, що вчора: одна каже, собака, чи тому, чи цьому чортові служи, аби душа в живому тілі!..

Близько коло себе бачить Василь Сопка на даху. Широко розставивши ноги, стоїть, і видно Василеві його міцні, густо заляпані болотом юхтові чоботи.

— „От ці великі, незнані нікому герої, що, наставляючи груди смерті, двигаются на своїх плечах увесь тягар нерівної тяжкої боротьби“!

І з побожністю оглянув Сопкову постать. І стало раптом соромно за себе, за свою бездіяльність, за бездіяльність тисяч молодих здорових людей, що туляться по різних непотрібних тилових установах, приславшись до „державного центру“.

Доїхали до перестанку. Зупинились. І стало чути враз, як десь недалеко з мідяним ревом гриміли гармати.

Похололо в грудях. Ось воно — справжнє, фронтове!..

З верху вагону крикнув знайомий голос: — Ну, що там? Швидше! Вже?.. Вперед!

І панцирник посунув далі.

Серце Василеве застукало частіш: це ж його перше бойове хрещення.

Ліс. Гола тиша навколо. За лісом мертвий сум на полях. І крізь гуркіт коліс раз-у-раз долітає до Василевого вуха:

Гуп! Гуп!.. Гуп-гуп-гуп!..

Все ближче. Все виразніш.

Минули місток, обігнули закрут — і враз якомсь несподівано порівнялися з „Гонтою“. Стояв по-під ліском і з страшним ревом виригував із гарматних пащ блискучі снопи полум'я.

Василь зщулився.

На даху „Гонти“, так само, як і Сонко, стояв молодий старшина. Дивився кудись наперед у лісову просіку і спокійно подавав команду.

Стали.

Старшина швидко повернувся до Сонка.

— Ви вже? Ну, ми відходимо зараз по дрова. Заїжджайте наперед — нас уже намагаються. За пів години буду назад.

І крикнув убік паротягу:

— Від'їзд!

Раптом, пригинаючи верхи дерев, із шаленим свистом щось вилетіло з-за ліска. Розірвалося і, залишивши на місці клубок білого диму, бризнуло в сторони скалками сліпучого вогню і заліза.

Прогуділа сурма, й обидва броневики рушили — один уперед, другий назад.

Викотилися з лісу, стали. Подалися трохи назад і зупинилися на скруті тору на узліссі.

Далеко через поле по-під другим ліском бачить Василь білий димок ворожого панцирика. Видно паровик і чотири звичайні відкриті тягарові платформи з гарматами.

— Яка нахабність! Диви-но!.. От іроди!..

І якось умить зник усякий страх, і те, що Сопко стояв без прикриття нагорі вагону, не видавалося вже дивним.

— „Ну, почнеться зараз!“

І в ту ж мить почув за собою твердий, упевнений голос команди:

— До бою!

Під Василем у вагоні щось заметушилося. Почувся сквапливий рух ніг і клацнуло залізо.

— Прямою наводкою по димку на узліссі!.. Шість, нуль... Трубка: п'ять-нуль!..

— Гото-о-во!

Щось захололо в грудях. Василь зщулився і роззявив рота.

— Огонь!

Щось шалено рвануло повітрям, сіпнуло вагоном і боляче ляскнуло у вухах.

І в ту ж мить із виттям і свистом перелетів над „Запорожцем“ ворожий набій, ударив у землю і, хряснувши, перхнув угору чорним каскадом рваного заліза, землі і рудого іржавого диму. Щось дзвенькнуло по колесах, сіпнуло в панцирі вагонів і на місці вибуху зачорніла в землі глибока яма.

— П'ять-нуль!.. Трубка: сорок п'ять!

— Готово!

— Огонь!

Знову струснуло вагоном.

Василь дивиться у проріз вежі і бачить, як спалахкують на ворожій броневикі короткі блискавки. І раз-у-раз, пирскаючи вгору стовнами диму і землі, рвуться навколо „Запорожця“ гарматні стрільна.

— П'ять-нуль!.. П'ять, п'ять!

Зненацька щось гучно гримнуло ззаду. Поїзд здригнувся й шарпонував з місця. І враз із безнастанним свистом машини тривожливо покотився назад. І в ту ж мить шалені громи стрясли весь корпус поїзда: застугоїли скоростріли.

Нудно і тоскно зассало щось під Василевим серцем.

— Що? Обступили?

Миттю в страху опинився на середині вагону. І ще не отямився, як почув зверху:

— Перестать стріляти! Подуріли? Який сукин син дав сигнал до відходу?

Швидко один по одному скоростріли стихли. Але чути було, як передні вагони аж захлискувалися від стрілів. Паротяг гудів. Броневик мчав назад.

— Василю! Василю! — раптом закликав Сопко.

Василь підбіг і, хапливо дряпаючись по драбині, просунув голову в отвір.

Обдало вітром. Із свистом, не стримуючи

ходи на поворотах, сильно розхитуючись і підстрибуючи, „Запорожець“ летів назад. Мерехтіли дерева, кущі, мигтіли в полохливому бігу перелякані телеграфні стовпи.

В передніх вагонах стріляли. На тендері стояв бунчужний і розпачливо подавав Сопкові якісь знаки руками.

— Василю, щось недобре з паровиком. Дивися — де ж таким ходом! Ми вискочимо з шин.

— Що ж робити?

Сопко подумав і швидко насунув кашкета на голову.

— Вилазь. Ти може трохи розумієшся на машинах... Лізьмо до паротягу!

І вмить легко стрибнув на покрівлю сусіднього вагону.

Василь швидко виліз із діри і без надуми скочив за Сопком. Ноги його раптом послизнулись, і він упав. І почув, що поволі скочується на похилий бік.

Похололо в грудях. Широко розставив руки й ноги і притулився всім тілом до вагону. Страшенно трясло.

— Перестать стріляти! Якого чорта! — кричав Сопко, пригнувшись до вежі. — Гей там, ви! Йолопи царя небесного!

• Стрілянина стихла.

— Рятуй, Павле!.. Я падаю! — дико скрикнув Василь.

Сопко швидко припав до вежі і простягнув йому руку.

— Тримайся середини... Ось так, рачки... Лізьмо далі, Василю!

І стрибнув на тендер.

На дровах стояв окривавлений бунчужний. Лице його було бліде, як крейда. Коло нього в калюжі крові лежало двоє забитих.

— Що сталося, Макаренку? Скоріш!

Схвильовано, швидко почав розповідати.

Вдарило в тендер. Пробило бак із водою, вскочило у будку і там розірвалося. Боковий панцир виперся, дах навалився на регулятор і ручку від сифона, гудок почав рейти. Думали, що сигнал, почали стріляти. Механіка, помішника механіка і двох козаків забито. Паляч і зв'язковий тяжко ранені. Паротяг горить.

— Лізьмо, Василю!

Перебігли по дровах і вскочили в машину.

Паротяг був в огні. Поперек будки, коло печі, в калюжі чорної крові лежали машиніст і його помішник. У машиніста — розторощений череп. Помішник машиніста лежав із розверненим нутром, з якого страшно і дико визирали розпороті гранатою людські кишки.

Якийсь козак стояв коло регулятора і сіпав його рукою.

Сопко кинувся на допомогу.

— Ну, що? Не вертиться? Що робити, Василю?

Василь безнадійно глянув йому в очі.

Машина горіла. Шипіло і свистіло з усіх рурок, язички полум'я розповзалися по всій машині й облизували мащені олієм рурки, гвинти, монometr, коліщатка.

Сопко стрепенувся.

— Гасім огонь! До бака з водою!

Кинулися до бака. Відкрили — він був майже порожній. Скалок гранати пробив його і з боку тендера великою цівкою витікала на землю вода.

— Таку т-твою! — вилаявся Сопко. — Берімося за помпу! Швидко! Просто в піч! Та ну-ж бо!..

Зашипіло під котлом. З печі викотилася густа хмара пари. Пахло звідусіль горілим. Машиністів рукав горів і смерділо від нього паленою вовною.

Сопко швидко відкинув ногою набік машиністову руку і глянув на іскри, що роєм летіли над їхніми головами.

— Біда! Повибухають набої у вагонах...

Холодний страх заворушив Василеве волосся. Швидко метнувся до вікна і визирнув.

Козаки, почувши біду, як мухи, обліпили боки панцирника і висіли на поруччях, готові що-хвилини зіскочити на землю.

Стація була недалеко. За кілька сот кроків виднівся семафор.

— Зараз станція, Павле... Ми розіб'ємося... Скачемо скоріше на землю!..

Сопко повернув до нього голову і мутно глянув у вічі.

— На землю, кажеш?

І в ту ж мить, широко розставивши ноги над трупом машиніста, натиснув панцир плечем і з усієї сили рванув регулятор руками.

Гудок раптом завмер. І стало так тихо, як у могилі. І було видко, як поїзд, безсило повертаючи колесами, став зупинятись.

Замиготіли по боках люди. То сипались, як груші в осінню пору з дерев, козаки з панцирника на землю.

Поїзд перебіг іще трохи і став під семафором.

Сопко перестрибнув через трупи і вискочив з паротягу.

— Хлопці! Куди? І це по-козацьки!? До паротяга! Всі! Відчеплюйте вагони! Відкочуйте в сторони!.. Швидко!..

Закипіла робота. Загримали заціпки, забрижчали залізні петлі об буфери. Хвилина — і дружнім зусиллям десятків рук вагони почали розсовуватися.

Паротяг і тендер горіли.

— Витягай трупи з паротягу!.. Викидай дрова з тендера! — кричав на всі боки Сопко.

А від стації вже повною парою мчав на допомогу „Гонта“. З шумом підлетів, зупинився і почав заливати паровик водою.

Сопко скинув шапку з голови і витер піт.

— Х-ху!.. Ну, й моментик був, трясця його матері! Вже не сподівався був живим із ха леи вийти.

І крикнув до козака:

— Соколенку! Біжи чим-дуж на стацію і виклич паротяг із Жмеринки. Скоро!

Крики, метушня навколо паротягу. Широкою цівкою заливає його з помпи „Гонта“. З шипінням здіймаються над ним густі клуби білої пари і никнуть в сутіні осіннього дня.

Василь довго дивиться на непорушні заклаклі трупи, що тихо лежать осторонь на землі, і з тупим почуттям у душі відходить набік.

— „От, маленький епізод тільки, деталь, а з таких епізодів і складається увесь жах того, що в людській мові має спокійну, привичну для вуха назву: війна“.

Десь завтра, а може й сьогодні ще, цей епізод в офіційному донесенні головного командування буде оповіщений і звучатиме так:

„На вапнярському відтинку наші бронепотяги енергійно стримували наступ ворожих панцирників. У бою на такій-то верстві панцирник „Запорожець“ потерпів при незначних втратах легку аварію“.

І тільки. Точка.

Прийме земля до себе заклаклі трупи машиніста і його товаришів, пробіжить над їхньою могилою осінній вітрець і розвіє пам'ять про них („вічная пам'ять!“) на віки вічні. Виросте

над їхніми кістками буйний будяк уліті і киватиме волохатою головою до інших будяків, що хитаються над безвісними могилами старих гйдамацьких, козацьких, княжих, скитських, бо-знає яких бойців, якими вщерть наповнена на своїх широких просторах земля українська. І тільки нагородою усім їм, чи хто поляг із рущницею, чи з кременним скитським списом у руці, буде широка, надхнена, буйна степова пісня великого, нікому в світі незнаного співця-поета, що пасе череду в полі або ходить за плугом поміж будяками...

І якась нестримна сила примушує його ще раз подивитися на страшні трупи.

Озирнувся.

Коло трупів стояв Сопко. Спокійно курил і пильно дивився кудись по-над ними далеко в поле.

Василь підійшов.

— Жахлива річ війна! — сказав він і показав рукою на забитих. — І коли вже люди придумують інший спосіб доходити своїх прав?

Сопко швидко відірвав свій погляд від обр'я і здивовано оглянув Василя, ніби вперше бачив його, з ніг до голови.

— Що говориш? Коли інший спосіб придумують люди? — і відкинув недокурочок далеко вбік. — Ніколи. Війна у всі віки була і, допокиль лазитиме чоловік по землі, усе буде єдиним способом поладнання людських відносин, Василю. А щодо жаху, чи як це ти там, то тепер уже

й баби, що розпускали колись слини, в повстанці йдуть. Залиш це ти, Василю. Війна, має тільки дві страшні речі — це перша і остання її жертви.

І, круто повернувшись, відійшов.

А Василь стояв і з якимсь осадом у душі дивився в далечінь, в якій серед сизої імли маячив ліс, той самий ліс, в якому кілька хвилин тому був він із панцирником. Важко виповзали з-поза нього і великою чередою розсувалися в небі, кидаючи похмуру тінь на землю, розчухрані хмари.

Плентався додому Василь широким шляхом, повний вражіннь пережитого, збентежений і прибитий.

Кругом на полях лежав мертвий сум. Зграї гайвороння з терпким криком літали над чорною ріллею — і моторошне, зловіще було щось у їхньому голодному крику.

Василь ішов твердою стежкою обік дороги і в очах його невідступно стояло страшне видовище покалічених трупів: механік із проламанною головою і помішник машиніста з розверненим нутром, з якого безформенно і нудно виглядали викинені людські тельбухи.

— „Брр... А він каже, що страшні тільки перша й остання жертви... Перша й остання жертви... Гм... А хто знає — може!“

Навколо в мутній імлі неясними цятками білили далекі церкви околичних сіл. Василь вдивляється в далечінь, і встає перед його очима Кам'янець. І таким далеким і чужим видається він тепер Василеві, і такі непотрібні видаються йому всі його уряди і міністерства, і з такою обридливістю згадує він хмари здорових людей, що, сидячи там, розпускають навколо себе

огидну, насичену міязмами партійної гризні атмосфери. І виростає на дві голови вище понад ними скромний, нікому невідомий Сопко, і стає Василеві ясно, що назад до Кам'янця він уже не повернеться.

Збоку дорогою, наздоганяючи і випереджуючи Василя, сунула величезна військова валка. Мішки на возах, набої, муніція і хворі — безліч хворих. Косматі селянські дядьки сиділи обік полудрабків і, помахуючи батіжками, задумливо дивилися в далечінь.

Василь поглядає на задумливі обличчя дядьків, на розіжджений колесами шлях, слухає гудіння вітру в голих осиках здовж дороги — живих свідків чумацьких, а, хто знає, може й старих гайдамацьких часів, і думає:

— „Ось завтра, а може й сьогодні ще на цій самій дорозі завертяться колеса хижого наїздника з дикими ордами донського козацтва, гірських племен і всякого наброду золотопогонників. Що несуть вони цьому тихому, розкутому з кайданів, але непевному за завтрішній день краю? Грабунок, морд, неволю? Бундючні карити, з яких визиратимуть хирі тепличні панські обличчя, перед якими, як за колишніх часів, мусить схилити голову український трудовий люд? Чи схилить він її? Що?.. А ніколи!“

Літало над голими полями гайвороння. Тужно гудів у голих вітах вітер і метав по полю клапті далекого похоронного дзвону.

— „І тиф, і орди наїздників, і всі кари єгипетські... Доки ж, доки до лиха це буде!“

І зобачив по-під селом знайомий, такий любий, такий затишний лісок „Забаву“, в якому збирав колись із Лідочкою на весні фіялки. І щось пекуче зассало йому в душі.

І постановив: прийде додому — зараз поговорить про все з батьком. Так, так — прийде й про все поговорить. Батько вчора сам натякав. Не став би старий на вітер слова пускати. А Лідочка...

І прискорив ходу.

Десь далеко загунали глухо гармати.

Вози, вози — повні вулиці возів. А на майдані перед волостю просто перейти нема як — чистий тобі ярмарок. Валка зупинилася на спочивок.

Василь місить ногами грузьке болото і протискується межи возами.

Тихо. Задумливо хрумають сіно коні. Пахне овчиною і кінським потом. З-під купи різного манаття визирають на гарбах страшні, немов з воску виліплені, обличчя хворих — і холодом і нудьгою дивляться їхні очі в холодну муть неба.

Коло одного воза зішлися купкою дядьки. Тісно обступили молодого козака, пильно оглядають його з усіх боків і слухають.

— Воювати!.. — каже козак, і їздить по плечах його довгий червоний гайдамацький шлик. — А от повоюй, коли вся армія позаду під хрестами. Не оникинець страшний, що нам оникинець: шпана — і більш нічого! А от тиф цей проклятущий. Скільки народу поклав — страсть! А що хворих тих по хатах позалишали — і не перелічиш.

І гордо переносить наперед через плече свій довгий шовковий шлик.

— А вони ж як — не зачіпають хворих?

— Хто? Оникинці? — і криво всміхається.
— Аякже, не зачіпають! Прийдуть, іроди, на село і першим ділом — шукати. Викрие сукиного сина син де в хаті чи в stodолі хворого, заткне у вухо ліворверт і — со духи...

— Хреста, значиться, нема на них.

— А то ж пак — хреста! Хотів, щоб панські виблядки милосердя мали. Чекай от, прийдуть. Покажуть себе — не довго ждати. Ач, як пере!

І замовк, прислухуючись. Десь далеко, в бік Шаргорода, глухо гуркали гармати.

— А пере клятий!.. Ну, а правда, ніби сіль і нафту везуть? Чиста біда нам з тою солею...

— А вже насолять, як прийдуть. О, насолять! Де у кого красна дівка чи молодиця хороша — зараз на око візьмуть. До чужої комори, як до рідної кишені, лізтимуть. Молодці — одно слово. Ну, а посадять дідича на місце — буде вам і насолено і наперчено. Не хотіли своєї, поганої влади — доброї, панської тепер скоштуюте. Думаєте, дарма вам свобода минеться? Аякже!

— Не діждуть анахтеми! — верескливо вигукнув хтось.

Озирнулися.

Маленький кудлатий дядько з роз'ятряними від гніву очима хотів іще щось сказати. Але тільки хлипнув, нервово крутнувся і, ховаючи своє обличчя, швидко відійшов геть.

Замовкли: в сусіднього воза здймали мертвого. Піднесли задубілий труп з мішків із мукою і, взявши за плечі і ноги, понесли до волости. І з тугою і жахом, повернувши круто голови, провозжали його очима з возів хворі.

Василь постояв, подивився на труп і замісив болото далі. Але пригадав, що парком сухше, і повернув до парку.

Тихо в панській садибі. Задумливо шумлять ялини в алеях. Розхитуючи гіллям, легко перестрибують у голому верховітті меткі, жваві вивірки. Що їм до людських спорів! Що їм до повстань, війн, революцій, комунізму! Щасливе звірятко...

А десь далеко, неначе вибивали бодню на селі, глухо гупали гармати. І таємниче прислухувався до них насторожений парк, і підозріло визирала з-поза дерев за мутним ставом біла кольонада покинутого графського будинку.

— Прийдуть, каже — насолять...

І стала перед очима гордовита постать старого графа. І пригадалися його скляні бичачі очі, якими він призирливо дивився на „гадів“, що похапливо здирали перед ним шапки з голів і вперто, з надсадою, як безсловесна худоба, день-денно тягнули на своїй шиї накинуте панське ярмо. І пригадалося, як пхав він двері ногою, заходячи до управління маєтку, а, коли не слухалися, виймав із кишені білосніжну хустинку, обгортав нею клямку, відчиняв двері й з огидою відкидав хустинку геть. Найясніший —

він гидував навіть своєму високоосвіченому управителеві ткнути для привітання два пальці. Зате з якою побожністю і лакейською запобігливістю мусів схиляти високошляхетний хребет у петербурзьких палатах, ловлячи вустами ручки коронованих повій, що у садистичнім шалі звивалися коло ніг брудного мугери, п'яного розстриги—монаха!

Важко били в далечині гармати.

Василь зупиняється і деякий час пильно прислухується до них. Потім іде далі і знову переноситься думками до графа.

— „Бідака, де то він тепер? З якою злобною втіхою мусить прислуховуватися до гуку денікінських гармат, що посилають свої гостинці в ненависне „гадюче кубло“, в якому позалишав (ах, і чому вони не на колесах!) усі свої родові маєтки, парки, пишні бундючні будинки“...

Василь підходить до палати. У великому круглому газоні напроти графського кабінету два двораки метушливо скородили затоптану ногами землю.

— О, готуються вже!

І запримітив, як швидко майнула у вікнах палати знайома постать старого ключника Фокіна.

На мить затримався. Було видно знадвору, як кілька дівчат стирали порохи з старовинних меблів, а Фокін, почесуючи сиві баки на голеним обличчі, давав їм якісь накази. Вірний пес уже розривався перед приїздом ясного пана.

Заворушилося гаддя!

І кинулися в очі з гордого фронто́ну зна-
йомі золоті букви під пишним гра́фським гербом:
Delectare in Domino et ipse dabit petitione cordis tui.
Злобно всміхнувся:

— „Petitione cordis tui“!..

І пригадав, як оповідали старі люди на селі
про цукрову дорогу в парку:

Колись, скоро по панщині, коли оженився
з молодою баронесою гра́ф і мав з нею уперше
приїхати сюди з Петербургу — забагнулося йому
підвезти свою мелоду під палац саньми в літню
пору. З наказу панського висинали цукром го-
ловну алею в парку, і по цій солодкій дорозі
(щоб солодко жилося!) весело переїхалися
щасливі молоді. А цукор ясний гра́ф милостиво
дозволив розібрати мужикам, щоб, скільки жити
будуть, пам'ятали про його високу ласку.

І з'явилося ураганне бажання — викотити
напроти палати гармату, запахати в неї бомбу і
гримнути нею в цю золоту латину з пихатим
панським гербом. Ні, мала рацію народня стихія,
руйнуючи всі ці гадючки, в яких виростало
і віками плекалося людське насильство, сва-
воля і дикий звірячий шал.

Повернув круто в бічну алею і попрямував
додому.

Вечоріло. В мутному небі густіла і тяжко
сідала на землю непривітна холодна мла.

Назустріч, поспішаючи — два козаки з
рушницями.

— Будь ласка, сюди дорога на станцію?

— Сюди.

Подякували і, побрязкуючи зброєю, швиденько пішли далі.

Подивився їм услід. І ворухнулося на мить:

— „А чи ж має він право в таку хвилину уникати роботи і, покинувши все, полохливо, як заяць, тікати в кущі? Чи не вернутися назад— час іще є?“

Збоку, з-поза кущів, визирнула біленька затишна альтана над ставом. Мила, люба, біленька альтана! Скільки вечорів, слухаючи солов'їв і жаб'ячого рехкотання, пересидів він тут із Лідочкою?

І уявилася виразно Лідочка, і ноги мимоволі повернули в бік альтани. Так раптом захотілося побути в тому інтимному куточку, де...

— „А що ж він pomoже своєю роботою? Та чи й робота те, що він робитиме? Писати в газеті?.. Зайвим тільки баластом буде...“

І, відганяючи думки, прискорив ходу.

Але пригадав, що дома чекають на нього, і попростував додому.

Вже доходив до своєї фіртки, як почув іззаду:

— Васи-лю!

Озирнувся.

Швидкою ходою, тьопаючи в болоті, наздоганяв його колишній синьожупанник, тепер — сільський кооператор Прокіп Дригун.

— Звідки ти тут узявся? Коли? Надовго?

— А от... — і стис мозолясту Прокопову долоню. — Хочу пересидіти хуртовину у батьків. Бо що ж — видно з усього, ляснула наша справа, Прокопе.

— Гм... Воно то — звичайно... Але чи безпечно тобі тут?

Тривога перебігла по Василевій душі.

— А що хіба?

— Та так. Чутка є, ніби всю нашу інтелігенцію вилапують і без милосердя нищать харцизяки. Може б на перших порах переховався де?

— Коли пізно вже — бачили всі. Та й де, Прокопе?

— Ну, за цим діло не стане. Знайдемо — де. Василь задумався.

— Посижу, побачу — може й доведеться... Ну, а ти ж?

— Я — що. Я — мужик, сіряк, я менш примітний. А й то оглядаюсь. В разі чого — фіть! — і нема мене. Не буду чекати, поки придуть, роги, як тому баранові, скрутять. У мене все наготові. А тобі... Шепне там на вушко кому слід суддя, чи Фокін, чи цей грек паршивий — а вони ж, знаєш, як тої єдиної — неділимої чекають, — ну, й амба... Остерігайся. А особливо на суддю та на того чортового грека уважай. Не знав твій батько якого гада на грудях пригріває. І що путящого від царського офіцера сподіватись було можна! Ну, та пропало, не вернеш... Так, так, Василю, надивився я тут на них. Наприклад, оце вчора. Сижу в кооперативі,

перевіряю рахунки — коли приходить грек. Прибігає і так, знаєш, єхидно, по-лисячому: — „А-а, доброго здоров'ячка, Прокопе! Давно вже вас не бачив. Ну, як же-ж ви тут?“ — А нічого, кажу, дякувати. От, живемо собі яось, біду крутимо. — Пильно так подивився на мене і, стримуючи усмішку: — „Ну, що ж, каже, плохо дело — канец вашей Україне прішол“. — О? А то чому так? Потоп, чи що буде? — питаю. — „Гм, патоп, знаєте, не патоп, а вот Денікін ідьот.“ — Денікін? — кажу. — Ну, і хай собі йде. Бачили вже большевиків, бачили німців із гетьманцями, подивимося ще й на Денікіна, який він є. — Так, знаєш, і відшив його відразу. Замокв грецька пика, заметушився і побіг собі до дідька. Але думаєш, не взяв уже мене на мушку? Хе-ге, тільки моменту слушного чекає! Гидота чортова!.. Уважай, Василю. В разі чого — негайно мені даси знати. Я вже там той.. Ну, бувай!

І міцно стис Василеві руку.

— А ти щось не так, як усе, виглядаєш, Прокопе. Чи не хворував на тиф часом?

— Другий тиждень усього, як із ліжка встав. Ледве видряпався від смерти — от-от уже в очі зазірала. Ну, я побіг, Василю — до дяка спішуся.

Василь хитнув головою й відчинив хвіртку. І не встиг ступити кроку, як попав у дружні обійми старого Шаріка.

— І де ти все ходиш, сину! — заохала мати. — Я вже не знати що тут передумала за цей час. Де таки видано — без їдженя до цієї пори! І що вже за смак тепер у тому обіді — перестоявся зовсім!

А батько:

— Ну-ну, славно, дуже славно показали себе на прощання твої петлюрці, Василю! Що й казати!.. Шкода, що тебе не було — полюбувався б.

— Ну, і чого ти причепився, стара їдиро, до чоловіка! Ніби Василь відповідати за всіх мусить. А торік, за большевиків, не те саме було?

— Хе-хе, теж сказала — за большевиків! На те вони й большевики, щоб грабувати. А це ж — лицарство, вояцтво чесне, якого на те й покликано, щоб із своїм славним батьком-отаманом неньку-Україну будувати.

Василь тривожливо:

— Що сталося, мамо?

— А вже що сталось, те сталось — назад однаково не вернеш. Ходім — пообідай уже.

— Та ні, кажіть!

— Ну, що сталось! Прийшли от і зареквірували нам ліків тисяч на кілька.

Василя — наче обухом по голові.

— Та-ак?

Хвилину стояв непорушно. Потім помітив зловтішну усмішку на батькових устах, швидко роздягнувся і, переступивши поріг до їдальні:

— І нащо було тримати обід до цієї пори на столі?

А вже, сидячи при столі:

— Як же це вийшло, мамо?

Мати сіла напроти і згорнула свої круглі руки під повними грудьми.

Та як вийшло!.. Ото як пішов він з дому, явився дивізійний лікар із козаками — такий, нема що, пристійний, молодий, певне недавно з університету випущений — і заявив, що, хоч як йому це неприємно, він мусить забрати в аптеці трохи ліків для польового шпиталю. Козаків, мовляв, хворих тисячі, а ліків — біг дасть. Треба ж якось людей рятувати... Воно може якось би й той... по людському скінчилося, коли б не батько. Як скипить, як гримне: — Грабіжники! Спекулянти! Харцизи! — і пішов, і пішов. Ну ж, як батько — Василь знає... А потім підскочив до дверей, відчинив і: — „Геть мені під три чорти! Щоб і духом вашим тут не смерділо!“ Доктор зблід. Ще раз перепросив, почав щось доводити — а-а, й не близько до батька. Тут

він уже й Петлюру, і Винниченка, і цілу Директорію почав христити — скандал! — „Ну, — каже лікар, — без сили, бачу, тут не обійдеться. Заарештувати аптекаря!“ Батька взяли і повели до штабу. А доктор велів мені дати півкіля камфори, сто грамів аспірини, іще там щось хини, саліцилки, кофеїни — залишив акт і пішов. Дуже перепрошував мене на прощання і пообіцяв прислати з шпиталю сулію рицинки...

— І що, прислав?

— А таки прислав. І ще якої — підеш у аптеку, подивишся: біла, чиста. Такої, відколи війна, у нас ще не було. Справжня італійська.

— От бачиш! А з батьком же як?

— А батька перетримали з півгодини і пустили. Казав начальник штабу, що тільки старість його шанують. Не мав би, каже, сивини у вусах — спробував би шомполів козацьких.

Василь почав швидко їсти.

— І треба було батькові!

— А ти ж не знаєш старого! Язик, як ту бритву, гострий має.

— Бритва, мамо, бритвою, а не гріх — (і пригадав, як здіймали мертвого з воза) — не гріх, кажу, тому козакові й півкільом камфори прислужитися. Пропадає ж, як той пес — а за кого? Податків батько все одно ж від початку революції нікому не платить — треба ж колись і...

Увійшов батько.

— Та це ти правду, Василю! — згодилася мати. — Все одно ж податків не платимо. Одно тільки — з ліками тепер дуже тяжко. Дістати нема звідки...

Батько:

— А я що ж — не дав би, думаєш, коли б знав, що на користь піде? Але то тільки козаком тим, як параваном, прикриваються. На спекуляцію пішло.

— Годі, тату! Чому вже всі конче спекулянтами мають бути?

— Знаю, що говорю. Спекулянти і грабіжники — інших нема тепер. Ну, та пропало!

— І не пропало. Повернеться українська влада — заплатить по акту, що належиться.

— Аякже — повернеться! Ні вже, по тому акту хіба шах перський платити хоче. Але — до дідька з тим усім!.. Заходив тут двічі суддя по тебе — на преферанса просити хотів...

— О! А звідки суддя міг знати, що я тут?

— Бачив, каже, як на станцію йшов... Засвіти, стара, лампу.

Мати вийшла.

А батько сів і затарахкотів пальцями по столу.

— Ну, як же ти: залишаєшся, чи з своїми тікати думаєш?

Василя щось сіпнуло за серце.

— Не знаю іще, тату. А ти як думаєш — що краще буде?

— Я?

І замовк. А по хвилині:

— Порадником, сам знаєш, ніколи для тебе не був і не збираюся бути. Що радити, коли поради тих не слухаєш. Спробував раз був — назавжди зарікся...

Василь зрозумів: це на Лідочку натяк.

— Такий уже, видно, закон тепер на світі настав, що діти батьків своїх не мусять слухатися. Роби, як знаєш.

— Це ж не відповідь, тату. Я хотів знати твою думку.

— Яка тут може бути думка! Справа ваша, бачу по всьому, програна. Тікати — значить, наражувати себе на всякі небезпеки, а може й на гірше. Денікін все одно ж за тиждень усіх вас переловить. До Києва шляхи відрізані. Та й взагалі, за моєю гадкою, тобі туди їхати нема чого...

У Василя захололо під серцем.

— От. Ну, значить, залишається одна остання можливість — сидіти тихо і не рипатись. Це єдиний для тебе вихід...

Увійшла мати і принесла засвічену імпровізовану лямпу: слоїк із бензиною з просуненою крізь корок скляною руркою і ґнотою у ній. Світло було маленьке, нужденне. Воно тоскно заблимало в хатніх померках і заворушило важкі тіні по стінах.

— От, дожили, Василю. Бачиш, яка електрика! — зітхнула мати. — Але в теперішніх

часах і це ще добре — у селян і зовсім світити нема чим. У п'ятні сидять.

— Нічого! — заспокоїв батько. — Прийде Денікін, нафту і порядок привезе. Прокурили справу, зате хоч спокій і світло будемо мати. І на тому дякувати.

— Думаєш, тату?.. Ну, та все одно. Отже ти думаєш, що...

Батько встав.

— Свою думку, Василю, я вже висловив. Ну, а як ти роби́тимеш — то твоя справа.

— Про що це? — насторожилася мати.

— Та це тут... Ну, я піду, стара, мікстуру кінчати. А ти там може б щодо самовара покомандувала.

І зібрався йти, але Василь затримав його:

— Мені розходиться, чи не буде тут якої небезпеки для мене?

Мати перелякано:

— А ти що — може знову задумав у мандри пускатись? І не думай собі того, і не гадай... І з голови, Василю, викинь... Я бо чую, щось тут тее... Хоч ти, старий, скажи йому що-небудь...

— Не маленький, сам зрозуміти повинен.

— І слухати ні про що не хочу, Василю, і знати ні про що не знаю... Теж іще вигдав — небезпека!.. І яка може бути небезпека тут для тебе? Стільки знайомих навколо — як у Бога за пазухою пересидиш...

— Та я ж не їду, мамо. Я тільки...

— Досить уже наїздився — годі! Ні, як там собі знаєш, а я тебе не пущу. І з хати нікуди не вийдеш мені. Тільки й спокою мого, що ти в хаті...

Батько хвилину постояв у дверях і вийшов.
А мати:

— Я зараз — скажу тільки самовар наставити. А ти мені викинь усе з голови, сину. І думати ні про що не думай, і гадати ні про що не гадай. Небезпека! У своїй хаті небезпека? То де ж тоді не небезпека? У голому полі, в лісі?...

Мати вийшла.

А Василь устав, перейшовся по покою і зупинився коло фортеп'яна. Відчинив, здмухнув порохи і, підсунувши ногою стілець, сів. І вдарив по клявішах.

І полилася душа в безмежні простори. В простори, куди не досягають думки. І тисячами відгомонів відгукнулася безвість. І плакали, і стогнали, і криком кричали струни під Василевими пальцями в мутних сутінках старої батьківської хати.

Мати ввійшла, присіла. Послухала і, тихенько вставши, навшпиньках вийшла до аптеки.

А Василь сидів і грав. Довго сидів і грав.

Другого дня рано Василь лежав іще в ліжку, як прийшли до аптеки доктор із Фокіним. Двері з аптеки були відчинені, й Василеві чути було, як говорив доктор:

Українці вдосвіта покинули село. Ціліську ніч до самого ранку те тільки й чути було, що рипіли вози, хльоскали батоги та кричали погоничі. Ранком усе вгомонилося. Тепер тихо на селі, неначе в церкві. Десь скоро, видно по всьому, і денікінці покажуться...

Мати:

— Ой, боюся я, коли б не перед бурею та тиша! Пригадуєте, як на весні було, коли большевики перед українцями тікали? Так само тихенько вийшли, а потім — як по льохах нам ховатись довелося.

Фокін заспокоїв:

— Ні, ні, бою не буде, Який може бути бій? З ким? З петлюрівцями? Та ж у них одна думка тепер, як би скоріш ноги з халеви вивести...

Доктор:

— Ну, ну, цікаво, з чим нові гості до нас прийдуть?

Фокін:

— З чим не прийшли б, а вже у всякім разі не з тим, що петлюрці з „товаришами“... Якого-такого щастя зазнали ми за них? Що обідралися вкрай, що без світла сиділи, без соли, без голки, мила, нитки?.. Що ні порядку ніякого не бачили, ні законности, ні спокою?.. Життя вже просто не стало за тим усім!.. З чим Денікін іде — питаєте? А от хоч би вже з тим, докторе, що прийдуть, наведуть сякий-такий порядок, а там за пару днів і до Одеси їхати можна буде...

До батька:

— Ви не збираєтеся до Одеси, Василю Едуардовичу? Підлататись трошки? Ви по медикаменти, мені там іншого чого — махаємо разом. Справді! Вірі Андріївні кав'яру привеземо, сиру швейцарського, халви... Докторові вина, скумбрії, тютюну... — який більше любите: Стамболі чи Месаксуді?..

— Ні, ідея! — відгукнувся доктор. — Привезли б мені, Василю Едуардовичу, антистрептококової сироватки і віспяної лімфи—чорна вісна вже почала показуватись...

— Та їхати треба — нема що! — погодився батько. — Ви там, Єгоре Єгоровичу, слідкуйте — відкриється рух, дасте мені знати.

Відходили.

— А де ж це блудний син ваш? — спитав доктор. — Що, що? Спить іще? У-у, буржуй! І, вже прощаючись, до матері:

— То з вас, значиться, могорич, Віро Андрійвно...

— А це ж з якого-такого приводу, докторе?

— Маєш! А хто ж вам, під ваше матірне крило, вашого хлопчика неслухняного привіз, що? Певне ж тішитесь тепер із старим своїм?

— А-а, за це могорича можна поставити, дякуємо. Тільки ж і всього нашого, що коло себе його бачимо. Один же, як порошина в оці!

— То-то ж!

Доктор із Фокіним відійшли. Василь швиденько встав і вийшов до їдальні. І, сидячи там за кавою, почув, як з аптеки:

— Та дома, дома... Просимо ближче до хати.

Василь швидко встав.

У двері нерішуче просунулася суддіна голова.

— А-а, от коли я нарешті спіймав його! Тут свіжою людиною, новинами запахло, довідатись щось хочеться, поінформуватися — а ви ховатися... Сидимо ж, як у зав'язаному мішку, у барлозі цій клятій — ні газети, ні журнала, ні вістки ні звідки. Самі чутки — тисячі, мільйони безглузких, ідіотських, виссаних із пальця чуток, і де вони тільки беруться в чорта! Ну, що там? Як там? Які перспективи, можливості, вигляди?

І, не чекаючи ні на які інформації, нервово заходив і почав сам:

— Ах, і часи ж! Ах, і годину лиху пере-

жили, бодай вона пропадом пропала! Здичавіли, запліснявіли ми тут, корою пообростали... Усі інтереси, усі стремління — все ввійшло в тельбухи, в жуйку, в питання черева, в ремигання... Коли б не спогади колишнього, пережитого та не тінь якоїсь надії на просвітлення в майбутньому — хапай мотуз у руки, біжи на горище і вішайся... Що за жах, що за переживання — оте вічне сидження довгими нудними тривожливими зимовими вечорами в п'їтмі, життя без мила, без пошти, без цирулика, без... Та знаєте ви, що тут за пів фунта соли тепер честь дівочу купити можна!.. А веретища, у яких ми ходимо й які понабивані тифозними вошами!.. Знаєте, там десь, у далеких прикаспійських краях, бувають спустошливі набіги саранчі. То ось те саме, тільки ще в більших, жахливіших розмірах, тепер у нас тут з вошею... Жах, жах!.. Перечитав я за цей час усю історію війн, простудіював цілу епоху французької революції... Шукав місця, де б було вказано на таку ступінь людського здичавіння й розпуки, до яких дійшли ми — ну, і, звичайно, не міг знайти...

Нервозність судді передалася Василеві — по тілі його перебігли мурашки.

— Але, здається, прийшов кінець усім нашим терпінням. Денікін...

Суддя раптом глипнув на Василя.

— Ви — українець, я це розумію. Але згдьтеся: Денікін, хто б він не був — чорт, бог, ангел, сатана, з яким гаслом не йшов би на

своєму трьохкольному прапорі, — він несе визволення півторастамільйоновому народові... Пробачте — десяткам народів, що живуть на території Росії, — поправився суддя. — Визволення від тифозної воші, п'їтьми єгипетської, рахиту, корости, духового зубожіння і фізичної смерти...

Суддя несподівано зупинився напроти Василя й ухопив його за рукав.

— Та ви знаєте — я просто божеволію від думки, що ось може за якихось пару днів підуть поїзди, відкриється połącення із світом, ми з вами можемо їхати до Одеси, жмурити очі від лискоту електричних ліхтарень, чути гудіння трамваїв, слухати оперу, користати з усіх вигод культурного, цивілізованого людського життя...

— „Усі вони на ту Одесу похворували!“ — подумав Василь.

— ...А там десь під Різдво відкриються шляхи на Київ, ви собі поїдете туди, знайдете Лідію Михайлівну, влаштуєтесь і візьметесь за свою нормальну повсякденну працю...

Суддя нервово крутнувся.

— Одно певне: революції, коли так можна назвати цей дикий бунт юрби з розпанаханими найнижчими, найогиднішими звірячими інстинктами — прийшов кінець... Знаєте що, — зупинився він, — день такий гарний, погідний — маленький морозчик на дворі... Ходімте, перейдемося трохи...

До матері:

— Ви не погніваєтеся на мене, Віро Андріївно, коли я заберу вам на часок Василя Васильовича. Ви з ним завжди, цілими днями — відступіть уже мені його хоч на хвилинку... Ви не можете собі уявити, який я безмежно радий, що маю нарешті людину, з котрою можу поговорити. Клянуся честю! А то просто розпука брала — доктор цілісенські дні з своїми тифозними возиться, директор гімназії по вуха закопався в зошити, Панталакис на черевиках мільйонів доробитися хоче, — ну...

Мати:

— А з обідом же як? Іди, сину, тільки на обід мені приходь.

— Ні, ні, на обід уже, з ласки вашої, дозвольте мені залишити Василя Васильовича в себе. Я вже там для вас... — і мировий моргнув Василеві оком, — і чарочку справжньої миколаївської пошукаю. Адже у вас хоч і аптека, а іншого, як *spiritus samohoni*, ви тут не дістанете. А в мене правдивий старорежимний *vinum rectificatum*, та ще заправлений *siropus*'ом *rubi idaei*... Як це воно по вашому, по аптечному — не перебрехав?

Суддя раптом глянув на причинені двері старшинської кімнати і перелякано притулив пальця до вуст.

— Я так сміливо... А зовсім і забув, що...

Мати:

— Нема, нема нікого. Знаєте, як пішли учора перед полуднем — до цієї пори не повертаються. Хотіла була на обід запросити, заглянула — нема. Ну, думаю, повтікали. Коли дивлюся — речі тут їхні...

— Та що ви!.. Гм... А може там бомби які — звідки можна знати? Не смійтеся, не смійтеся... Можна ще в таку історію втяпатись, що й...

— Як тихо! — сказав Василь, виходячи за хвіртку і прислухуючись.

І, глянувши здовж вулиці на занімілі купи біленьких селянських хат, подумав:

„— Принишкли як! Але ж у кожній селянській стрісі, заплутавшись, міцно сидить революційна бакциля, і ніяким Денікінам та іншим реставраторам Росії тепер не вигнати її звідти... О, ні, не вигнати!.. Шкода тільки заходів, панове хороші!..“

Пішли селом.

— Я розумію, — сказав, помовчавши, суддя, — вам повинно бути дуже тяжко... Але не гризійтеся — я певен, що воно якось упорядкується. Не гуни ж ідуть! Не Атиля з дикими ордами! Ідуть люди, з якими всі разом — і ви, українці, в тому числі — ще так недавно, всього пару років тому сиділи в одних окопах і воювали проти спільного ворога. Я думаю, повинна ж знайтися спільна мова для взаємного порозуміння всіх народів Росії. Звичайно, для України

погасла рожева зоря надій на незалежність. Але на автономію — і то широку, повну автономію, при всяких умовах вона може сподіватися, і це, я чув, входить саме в політичні пляни командування добровольчеської армії...

Перейшли кілька кроків мовчки.

— Ви пробачте мені, — почав знову суддя, — але я мушу вам щиро признатися: мене дуже тішить, що самостійницькі змагання українців нарешті зломлені. Не російський патріотизм говорить в мені, ні. А просто той великий біль всеслов'янина, якими безперечно являємося всі ми, росіяни, що від нас, від руського пня, відривається найближча, найрідніша нам спільністю виховання, етнічно-антропологічною структурою й історичними традиціями перша щодо великості після нас українська галузь...

„— І як вони всі вміють так тонко співати! — думав Василь, прислухуючись до солодких суддіних слів, в яких, як у м'якій котячій лапці, були сховані гострі хижачькі пазурі. — Ніколи ані півсловом про наш хлібець („Ти знаєш край, где всьо абільєм дишет...“) — все тільки про рідність та про l'amour platonique...“

А суддя говорив далі:

— Бо що б не говорили деякі з ваших проводирів безоглядного самостійництва в своїй запеклій, сліпій і, я певен, зовні нав'яній злобі і ненависті проти Москви, а те, що спільно в'яже нас, росіян, із вами, українцями, все є і назавжди лишиться, якими б штучними спосо-

бами не намагалися вони його затерти. І коли ми говоримо про всеслов'янське об'єднання, як про ідею, то про об'єднання (я розумію, звичайно, об'єднання духове) України з Москвою повинні говорити, як про необхідність, що диктується конечністю наших спільно-національних духових і матеріяльних інтересів. Так само, як це можемо прикласти до хорвато-сербів, до словако-чехів, до кого ще там, і ні в якому разі не до україно-поляків, чи, скажемо, поляко-москалів, або якихось там болгаро-словінців...

Суддя раптом зупинився.

— Знаєте що? — сказав він. — Робити нам із вами нема чого. Ходіте, витягнемо Панталакиса з його нори, захопимо по дорозі директора і підемо до мене грати в преферанса.

Василеві було однаково, що робити. Він погодився.

Завернули у вуличку і попростували до Панталакиса.

— А ви знаєте, як із приходом Добрармії підносяться Панталакисові акції! — сказав суддя. — Він може знову тепер начепити на себе свої капітанські погони і робити дальшу військову кар'єру. Але... — і суддя єхидно всміхнувся. — Грек хитрий, він ніколи, повірте мені, не проміняє шила на капітанську рангу. Що йому дасть капітанство? Погони, ну — і сяку-таку капітанську платню. А з шила він має повну комору яєць, масла, самогону, сала

й усякого іншого гаразду... Хе-ге — бачили б ви, Василю Васильовичу, як він тут заробляє! Чорт візьми, і нащо мені треба було вчитися юриспруденції, коли шевська швайка — їй-богу ж, правда—мудріша від усяких кодексів Наполеонів і Литовських Статутів!

Зайшли в сіни й постукали в двері. Панталакис був дома. Сидів на низенькому шевському стільчаку, обтягнутому шкірою, й набивав на колодку здоровенний селянський чобіт.

— А-а, кого я бачу! — вигукнув Панталакис, побачивши Василя. — Чув, чув уже, що ви тут... Що ж, значиться, зміна орієнтації зайшла? Га? Петлюру по-боку і, замість „самостейної“, єдину-неділиму будувати зачнемо, що? Так би й давно! Що то значить — розумна реальна політика...

Василь збентежився. Яка нахабність! Яке мурмільське поводження цієї тварини! Плюнути в цю нахабну горбоносу грецьку пику, хрьопнути дверима й...

Але Панталакис раптом встав, обійняв Василя за талію і зареготав сухим скрипучим сміхом:

— Жартую! Жартую!

У фартусі, з окулярами на кінчику носа капітан Панталакис мав вигляд справжнього шевського майстра.

— Ну, скидайте скоріше вашу рясу і підемте! — приступив до нього суддя.

— О, а це ж куди так спішно?

— Скидайте, скидайте!.. Нема часу балакати.

— Та куди ви мене тягнете? На преферанса певне? Ну, звичайно — мировому нема чого робити: чому ж би не піти, не відірвати когось від праці!.. Кажіть наперед — буде горілка? Не буде — не піду.

— Дивіться-но, горілка! У самого від самого полиці в шафах трохи не ломляться, а він на тих кілька краплин, що у мирового в карафці, заздрить!.. Ну, та ходімте вже — дам чарчину.

— З того б і починали. А четвертий же хто?

— Візьмемо директора за жабра й підемо до мене. Та одягайтеся ж!

Панталакис скинув фартух, склав окуляри до футляра і почав мити руки.

Василь оглянув хату. Чистенько, охайно. У кутку — знайома шафа, яку подарував Панталакисові батько. В другому — його, Василева, етажерка. Попід стінами — позичені в аптеці стільці, нічний столик, канапка.

Мировий перейшовся пару разів по хаті, спинився перед фотографією дуже гарної молоді жінки, що висіла на стіні, й раптом повернувся до Панталакиса.

— То як же, значиться, знову, замість шила, за шаблю візьмемося? Буржуйом діло буде? Що?

— Гм... Не знаю. Треба над цим добре подумати...

Суддя повернув голову до Василя.

— Ну, що — я не казав? Та Панталакис на чоботях мільйонів доробитись хоче!

— Не в мільйонах справа... Тут треба з іншого боку заходити... — сказав загадково Панталакис. — Ну, я, здається, готовий.

— А гроші, гроші! Побільше грошей беріть... — До Василя: — Ніщо мені, знаєте, не справляє такої приємности, як об'єгорити цього буржуя.

Панталакис одягнув стареньке, сильно потерте пальтишко, насунув на голову баранячу шапку, від чого вуха його відтопирилися в сторони, і, пропустивши гостей у сіни, почав замикати двері.

Суддя насмішкувато оглянув його ззаду.

— Та ви б уже хоч кожух собі справили... А це шановне пальто пора вже до музею здати. Або знаєте що — подаруйте мені його: виставлю вліті на городі горобців лякати... Чи може ждете, щоб у Одесі боброве футро замовити?

— Це суддям до лиця у бобрах ходити, а не нам, шевцям. Нашому братові й цього вистарчить. Чим не пальто? — сказав Панталакис і вдарив себе по полах. — Футро риб'яче, комір їжаковий — цілком по большевицькій формі.

Василь пізнав пальто. Це ж його стареньке пальтишко, в якому він ходив іще на першому курсі в університеті.

І пригадалося Василеві, як большевики минулого року викрили Панталакиса на селі. „А-а, офіцер, сукин син! Ну, ваше високоблагородіє, пажалуйте в штаб генерала Духоніна!“ Роздягли, всипали двадцять шомполів і голого повели на розстріл. Яким способом вимолився Панталакис у конвою — невідомо. Але він викрутився, втік городами й прибіг, босий і голий, серед зимової стужі, до аптеки. Сховав його батько в себе на горищі, пригрів, одягнув, потім спровадив „тайно образуюче“ на сусіднє село до фершала, а коли большевики втекли, забрав знову до себе і протримав у своїй хаті аж до весни.

По дорозі до гімназії здибали доктора. Їхав кудись возом на село.

— Куди це ви, панове? — і зупинив фіру.
— Певне на преферанс до судді?

Суддя:

— Угадали. Достоменнісенько, як циганка на картах. І от за четвертого партнера вас із собою беремо. Злазьте з воза.

— Так? Ні, вже якось без мене обійдеться. Я ще одинадцять хворих маю на селі, а до дванадцятого аж у Захарівку їду.

Суддя безнадійно махнув рукою.

— З вами ніколи каші не зварип. Хворі, хворі і вічно хворі... І що б ви робили, докторе, коли б тих хворих на світі не стало?

— Зробився б мировим суддею.

Суддя до Василя:

— Ось так, як бачите: всі і завжди проти мене... Ну, коли ви такий, докторе, то їдьте собі і забавляйтеся своїми хворими — ми вас не затримуємо.

Доктор поїхав.

Суддя повернувся до Василя:

— От, це другий наш архимільйонер. Ще більший за Панталакиса. Що він на хворих тих заробляє — і не снилося нам із вами ніколи!

— А ви рахували його зарібки? — спитав Панталакис. — Не розумію цього судді: завжди кожного обмовить, завжди кожний в опі йому... Та ж він без усякої такси лікує!.. Що дадуть, те й його. А як нічого не дадуть, то й так обходиться — це ж усім тут, опріч судді, відомо.

— Виробляв, бачте, собі добру марку для большевиків. Та помилився: замість червоних, білі прийшли.

— Та не міряйте всіх на свій аршин! — озвався Панталакис. — За большевиків — червону биндочку носили, за українців — повісили в хаті в себе портрет Петлюри, а тепер...

— Ну, ну, завели вже свою машину!

Підходили до гімназії, коли задзвонили на селі.

— О, ще одним менше на світі стало! — сказав суддя.

Панталакис зупинився, прислухуючись.

— Та це ж отця Кирила ховають — я й

забув зовсім. Знаєте що, ходімте всі, проведемо його хоч трохи на цвинтар. Годиться ж...

— Та що вам — ум за розум зайшов? — скрикнув суддя. — Заразитись забагнулося? Ну, вмер. Ну, царство йому „німецьке“ і все таке інше — й баста. І без нас дорогу на цвинтар знайде. Хочете — йдіть, не затримуємо.

— Бачите, який ви! — сказав Панталакис. — Коли судді гарячих пиріжків захочеться — сам іде й інших із собою до отця Кирила веде. А ось коли цей самий отець Кирило у трумні лежить — його і близько нема. Чекайте, чекайте-но... Будете на тому світі рахунок йому здавати принаймні з яких пари тисяч пиріжків!..

— Та йдіть вже ви! Теж іще філософ знайшовся!

Підійшли до гімназії. Вийшли на ганок і постукали в скляні двері.

Вийшов директор. Оглянув гостей із сіней і, не кваплячись, повернув ключ у дверях.

— Прошу. Заходьте.

У покої в директора було повно полиць із книжками — і всі українські: Шевченко, Грінченко, Основ'яненко, Мирний, Винниченко...

Суддя без прелюдій пояснив причину візити.

— Хм... У преферанса, кажете? — і почав думати.

— Та ходімте швидче! От іще хохол неповоротний!

— Ну, то навіщо ж ходити? Можна й у мене...

— Одягайтеся!

Директор одягнувся. Але виходячи, пригадав собі щось, перепросив і зайшов до гімназійної залі. Крізь відчинені двері видно було Шевченків і Драгоманова портрети на стіні, а з другого боку розіп'ятий жовто-блакитний прапор і золотий тризуб під ним. У кутку стояло гіпсове Франкове погруддя.

Директор щось вийняв із шуфляди стола, сховав до кишені і вернувся.

— А ви, директоре, не здіймаєте усієї цієї паради? — спитав суддя, показуючи на стіни залі. — Добровольці, здається, не дуже великі прихильники Шевченкового й Франкового талантів...

— Здіймати? — і директор пильно подивився на суддю. — І може повісити Миколу II з Гришкою Распутіним? О, ні — хай вибачать.

— Ну, то ліпше, коли вони самі вам здіймуть?

— Хай! Так це ми їм тоді й запишемо на пам'ятку. Большевики були, носом крутили, але не зачепили. Побачимо, як чорна сотня поведеться.

— Ну, вже й чорна сотня? — сказав суддя.

Вийшли на вулицю і повернули до парку.

— А ви ж що? Під батьківську сіль, значиться? — запитав дорогою директор Василя. — Та воно врешті й це не погано — будуть і гут люди потрібні.

— О, чуєте, судде? — сказав голосно Панталакис, штовхаючи суддю ліктем. — Хохол уже повстання проти Добрармії готує.

— А що ж би ви думали? — озвався директор. — Треба буде — й зробимо. Хоч, гадаю, до того не дійде: скоро самі повтікають...

Суддя зупинився.

— Ви думаєте?

— Не думаю, а свято переконаний. Місяць — два, більше не побудуть. У нас, на Україні, може утриматися тільки своя, національна, і то сутонародня влада.

— Ну, то дозвольте поздоровити вас — га цей раз ви сильно помилилися. З такою дисциплінованою півмільйонною армією, з офіцерським корпусом, з генералітетом? А я вам кажу, що на масницю ми з вами до Москви поїдемо їсти кулебяку і слухати Шаляпіна...

— А ви бачили ту дисципліновану армію?

— Бачу принаймні, як перед нею все втікає.

— Ну, то скоро побачите, як вона сама побіжить назад. А на масницю сидітимете ви тут і не Шаляпіна, а щось з іншої опери почувсте...

Вечоріло. В хату почали закрадатися журні осінні сутіні.

Щоб не світити світла (для економії), — присунулися з картярським столиком ближче до вікна.

В домі і навколо стояла німа тиша.

Раптом гучно, з металевим ляском бовкнули два гарматні стріли за парком. Скинулася тиша, розбіглася переполоханим криком далеко навкруги і боязко занімала.

— Що це? — перестрашеним шепотом запитав суддя, і лице його перекошилося від ляку.

— Та чого ви! Це сигнал з петлюрівського броневика до відступу, — пояснив Панталакис. — Мішайте талію.

Суддя взявся за карти.

— Петлюрівського, кажете? А хіба вони ще тут?

— Ну, останній броневик залишився для прикриття і тепер відходить. Зрозуміли?

Обійшли круг.

— О, гайдамаки! — раптом сказав директор, дивлячись у вікно, і рвучко встав.

Всі скочили з місць.

Вулицею, пригнувши списи, швидко переїздив відділ чорних гайдамаків.

— Чорношличники! — пояснив директор і притулив лице до шиби.

Повихуючи клубами, проскакали вулицею гайдамацькі коні, помахали в повітрі довгі чорні шлики — і відділ зник.

— Звідки вони взялися? — спитав неспокойно суддя.

— Видко, це їхні останні кінні стежі, — пояснив Панталакис. — Значить, добровольці близько. Сідаймо, панове.

Але гра не в'язалася. Суддя раз-у-раз нервово позирав у вікно й тривожливо прислухувався.

Стемніло.

— Та засвітіть уже лампу, господарю! — попросив Панталакис. — Нічого не видно.

Суддя встав. І раптом застиг на місці: в двері знадвору хтось енергійно постукав.

— Що це, стукають? — перелякано запитав він.

— Ні, це грає симфонічна оркестра, пане судде! — відповів Панталакис. — Світіть лампу, а я піду відчиню. Ви вже, бачу, зовсім здрейфили.

У снігах почувся голос Фокіна.

— Ідіть скоріше до хати, — сказав Панталакис, — а то суддя вмер там від переляку.

Увійшов Фокін.

— Граєте, панове? А чи знаєте, що ми вже нову владу маємо? Руський броневик на стації, — повідомив він урочисто.

— Як? Руський броневик? — скрикнув суддя.

— Справжній, от такий-таки правдивий руський броневик. Я оце просто із стації. Сам на власні очі бачив і навіть своїми власними руками мацав. Кидайте, панове, свої карти і ліпше підіть подивіться. Тихо, спокійно скрізь. Ніде ані чичирк.

— А гайдамаки?

— Хе-ге, де вже ті гайдамаки! То тільки маленька кінна стежа була. Давно вже слід простиг за нею.

— Ходімте, панове! — запропонував Панталакис. — Пульку ми потім докінчимо. А тепер усі, як є, збираймося і ходімте.

Загримали стільцями. Кинулись одягатися. Суддя схильовано бігав по покоях і все не міг чогось знайти — то кашкета, то кальощ, то ще чогось. Нарешті зібралися і гурмою вийшли з дому.

З півночі віяв холодний вітер. Небо задумливо сушило брови.

Вийшли за хвіртку.

— Ну, я піду додому! — спробував був утекти Василь.

— Як? — накинувся на нього Панталакис. — Чого додому? Е, ні! Так не годиться. Умовлялися всі йти, всі й підемо. Що ви, боїтеся, чи що? Кого, чого? Не з'їдять. А почнуть їсти, за ноги з пащі витягнемо. Ідемо, нема чого.

— Не хочете на Жоржиків і на Сержів подивитися? — підтримав його директор. — Підемо!

Рушили всі разом.

Спереду суддя з Василем, за ними директор і Панталакис. Фокін попрощався коло парку і пішов на село.

Суддя хвилювався. Широко ступаючи, майже біг.

— Та не спішіться так! — крикнув Панталакис. — Я не можу угнатися за вами.

Суддя повернувся.

— Мушу спішитись. Каже ж директор, що повтікають скоро — треба хоч одним оком глянути.

— О, а суддя й царський плювок на шапку начепив! Що то значить з радощів! — зауважив директор.

Справді, на судді був форменний кашкет із царською кокардою.

— Хіба? — здивувався суддя і зняв кашкета з голови. — А й справді! Якось похапцем вийшло.

— Ну, ну, знаємо вже ваше „похапцем“! За большевиків напевне цього похапця не було б.

З боку стації тягнуло запахом вугля і чулося спокійне почмихування паротягу.

— А тихо як! — сказав суддя Василеві. — Якось надзвичайно урочисто й тихо. Правда? Що то значить — тверда влада прийшла! Як це відчувається відразу, га? А коли ще така сама урочиста тиша була? Минулого року, коли німці з Петлюрою прийшли... Пригадуєте собі?..

Броневик стояв на першому торі коло самої стації. Кілька салдат із перевішаними через плече рушницями переходжувалися коло дверей вагонів. На стації стояла німа тиша.

Вийшли на перон.

Василь, озираючись і несміливо ступаючи за іншими, підійшов ближче до вагонів. І раптом зупинився: просто перед ним, б'ючи в очі виразністю великих літер, стояло на броневіку:

„Южная Россія“.

Щось боляче й різко вдарило його в серце. Южная Россія! Навіть не „Малороссія“. І стало відразу зрозуміло все, без усяких програмів і пояснень. І раптом встав перед очима такий рідний, близький йому Кам'янець з усіма милими людьми, що залишилися в ньому, і стиснулося Василеве серце від болючого каяття, що не з ними він тепер, а чомусь тут, коло цього судді з Панталакисом та іншими чужими йому людьми. Якими твердими сталевими словами викував би він у газетній статті те враження, з яким стоїть оце тепер перед ворожим панцирником і дивиться на його холодну сіру крицю! Якими б... А то ж що?

Ось там, спереду на паротязі, маячить у вечірній імлі трьохкольниковий російський прапор. Яку холодну ворожість заворушило у Василевій душі це здавна знайоме, але таке чуже, непривичне тепер для ока сполучення білого з синім і червоним!

— Пажалста, пажалста, ґаспада! — чує Василь позаду себе і швидко озирається.

Пероном проходив офіцер у золотих погонах і роздавав направо й наліво друковані відозви.

Василь узяв із його рук одну, швидко розгорнув і, ставши осторонь, почав читати:

„Обращеніє Главнокомандующаго к населенію Малороссіи“...

Суддя зупинив офіцера, представився і почав розмову.

— О, навпаки! — сказав офіцер. — Будьте ласкаві ознайомитися із змістом відозви і ви побачите, що ми відносимося до мирного малоруського населення з повною доброзичливістю і симпатіями. Ми не воюємо з націями, ми воюємо з ворогами Росії.

— Дозвольте вас познайомити, — показав суддя на присутніх: — колишній капітан російської служби Панталакис, директор місцевої української гімназії Лозовський, син місцевого аптекаря, українець Василь Васильович Ольденборґер.

— Українець і з німецьким прізвищем? — ввічливо здивувався офіцер, стискаючи Васи́леві руку.

— Дід у Васи́ля Васи́льовича був німець, — пояснив суддя. — Але ж і в нас, руських, можна знайти чимало фамілій із неруськими прізвищами. Та от хоча б... — і суддя повертається до Панталакіса. — Капітан Панталакіс...

— Ви з греків? — запитав офіцер.

— Похожу від ніженських грецьких колюністів.

Василь відірвав очі від офіцера і втопив їх у відозву.

„Доблестью и кровью армій одна за другою освобождаются русскія области от ига безумцев и предателей, давших обманутому народу рабство вместо счастья и свободы“, — читав Василь і чув, як іззаду через його плече зазірав у відозву директор.

„К древнему Кіеву, матери городов русских, приближаются полки в неудержимом стремленіи вернуть русскому народу утраченное им единство, то единство, без котораго великій русскій народ, обезсиленный и раздробленный, теряя молодья поколенія в братоубійственных междуусобіях, не в силах был бы отстоять свою независимость; то единство, без котораго немислима полная и правильная хозяйственная жизнь, когда север и юг, восток и запад обширной державы в свободном обмене несут друг другу все, чем богат каждый край,

каждая область; — то единство, без котораго не создалась бы могучая русская речь, в равной доле сотканная вековыми усилиями Киева, Москвы и Петрограда.“

Василь перебіг очима вгору й почав шукати рядок: „...вернуть русскому народу утраченное им единство“.

— „Ну, так! Ну, з чим іншим на своєму прапорі міг іти білий царський генерал, у якого „север і юг, восток і запад“ — все землі одної „магучей, абширної“ російської держави!“

І читав далі:

„Желая обезсилить русское государство прежде, чем объявить ему войну, немцы задолго до 1914 года стремились разрушить выкованное в тяжелой борьбе единство русского племени.“

„С этой целью ими поддерживалось и раздувалось на юге России движение, поставившее себе целью отделение от России ее девяти южных губерний под именем „Украинской державы“. Стремление отторгнуть от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев — Петлюра и его соратники, положившие начало расчленению России, продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной „Украинской Державы“ и борьбы против возрождения Единой России.“

Щось клейке й холодне обліпило Василеве

серце і з кожним перечитаним словом намотувалося на ньому все більш і густіш, як болото на колесі, але Василь, не відриваючи очей від відозви, читав далі:

„Однако же, от именническаго движенія, направленного к разделу Россіи, необходимо совершенно отличать деятельность, внушенную любовью к родному краю, к его особенностям, к его местной старине и его местному народному языку.

„В виду сего, в основу устроения областей Юга Россіи и будет положено начало самоуправленія и децентрализации при непремѣнном уваженіи к жизненным особенностям местного быта.

„Оставляя государственным языком на всем пространстве Россіи язык русскій, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследованіе малорусскаго народнаго языка. Каждый может говорить в местных учрежденіях, земских, присутственных мѣстах и суде — по малорусски. Частныя школы, содержимыя на частныя средства, могут вести преподаваніе на каком угодно языке. В казенных школах, если найдутся желающіе учащіеся, могут быть учреждаемы уроки малорусскаго народнаго языка в его классических образцах. В первые годы обученія в начальной школе может быть допущено употребленіе малорусскаго языка для облегченія учащимся

усвоєнія первых начатков знанія. Равным образом не будет никаких ограниченій в отношені малорусскаго языка в печати“.

Главкомандующій вооруженными силами Юга Россіи Генерал А. Деникин“.

— Ось, маєте ж! — раптом простягнув руку через Василеве плече директор і ткнув пальцем у відозву. — Чого ж вам іще? „Каждий может гаварить па маларусскі“... „Частния школи на частния средства“... „В начальной школе может бить допущено (а может бить і не допущено) употребленіе маларусскава языка... в классіческіх абразцах...“ Широченна автономія, аякже!

Це було сказано різко й несподівано. Всі раптом замовкли.

Але суддя весело всміхнувся і звернувся до офіцера:

— Непоправний наш скептик... Все і всім незадоволений... Чиста нам біда з цим директором... Але ось що, пане поручнику — чи міг би я просити вас і ще кількох панів офіцерів завітати до мене на склянку руського чаю. Зробіте мені цим дуже велику честь і приємність.

— Я дуже вдячний вам. Це далеко? — запитав поручник.

— Та ось, зараз за парком. Всього пара хвилини ходи. Дуже вас прошу, коли не погордуєте.

— З великою приємністю. Мушу тільки попередити командира. Ще двох колег — не буде забагато?

— О, навіть п'ятьох! Я вас чекаю тут...

Офіцер приклав руку до дашка, дзвелькнув острогами і, круто повернувшись, відійшов.

— Ах, і язичок же у вас, чорти б вас забрали! — сердито накинувся суддя на директора. — Даю вам слово, з насолодою своїми руками відрізав би його й викинув чортам на смітник.

— Ви про що? — запитав директор і подивився на суддю своїми голубими невинними очима. — Про автономію? Та нате ось самі перечитайте. Василю Васильовичу, де та друкована шмата?

— Замокніть ви! — гнівно зашепотів Палталакис.

До них підходив поручник у товаристві капітана і молодого, зовсім ще юнака, стрункого корнета з перев'язаною бандажами головою.

— Дозвольте представити: капітан Северцов, корнет князь Урусов.

Вітаючись, Василь помітив на блюзі у капітана університетський знак.

— Прошу ласкаво! — запросив суддя. — Тут пара кроків усього.

Пішли.

— А це що ж у вас, князю? Ранені? — запитав дорогою суддя.

— Вчора. Скалком шрапнелі з петлюрівського панцирника. Зате ж і їм дісталось! В саму середину вліпили гостинця — вмить, як божевільний, помчав назад.

Василь слухав і відчував якесь дивне збен-теження: ось люди, звичайні собі люди, що їх він близько бачить коло себе і розмовляє з ними — ще вчора були на віддаль гарматного стрілу від нього і закидали поїзд, в якому він був, смертоносним вогнем!

І пригадався Василеві Сопко, і стало йому тяжко до нестями.

— „Павле, голубчику, де то ти тепер? Як би мені хотілося зараз бути десь там коло тебе. Однаково, де б ти не був...“

І Василя розбирала злоба на себе за те, що він залишився тут.

Стемніло. В чорно-синявому небі натягав вітер широке снігове вітрило.

— А як тут у вас? — зацікавився капітан, коли вони пішли доріжками парку. — Щодо інсургентів?.. Часом не нарвемося на якусь неприємність?

— О, будьте цілком спокійні! Відповідаю своєю головою, — заспокоїв суддя.

Шумно, весело у мирового.

У вітальні засвічена нафтова лампа — тепер начхать: суддя вже знає, що за першим денікінським ешеленом іде з Одеси великий транспорт бакинської нафти. В їдальні чиститься викопане із землі старе срібло і спішно накривається стіл. Суддя справляє маленьке свято.

Біда ось тільки з тою перекускою: тоненько накраяне українське сало, селянська ковбаса, студенина, мариновані гриби, холодна свинина з хрінном — ах, чого б іще? Князь Урусов у гостях! Ну, та хай дарують: такі часи тепер!

Гості порозсідалися в м'яких кріслах у вітальні, сміються, весело балакають. Офіцерів наперебій закидають запитами. Офіцери частують курців одеськими папіросами, відповідають, охоче інформують.

Добрармія? Хе, та з такою могутньою армією очистити в яких два—три місяці цілу Росію від усякої погані — „пльовое дело“. Що за дисципліна, який порядок, скільки амуніції!.. О, Лейба Троцький мусить добре мастити салом п'яти!.. Переполох, гевалт, паніка в большевицькому стані... Ех, цікаво подивитися, як там

трясуться тепер поли лапсердаків у різних Льов і Борь... Що дивного: Денікін — з півдня, Колчак — з Уралу, Юденіч — з півночі... Виходу нема большевикам, вони в залізній петлі, яка щодня затягається все тісніше... Москва ось-ось буде в наших руках: генерал Мамонтов під Орлом... Ах, Москва, Москва! З святим Іваном Великим, із Сокольниками, з веселим Яром, з пишною кулебязкою у Тестова... Ну, на широкій масниці вони вже попоїздять на хватських „руських тройках“ із веселими балаболками!.. Що, що?.. Петлюра?.. Ну, та хіба можна говорити про нього поважно?.. Жменька бандитів із двома-трьома неграмотними отаманами — оце й цілий „батько“-Петлюра... Йому б з його гайдамаками просити генерала Денікіна прийняти їх під свою високу руку, а не... Ага, чи чули, панове: галицька армія покинула Петлюру і веде переговори з Добрармією... О, це значно розв'язує командуванню руки!..

Хтось запитує про мобілізацію.

Аякже: Генерал Денікін мобілізує у звільнених від ворога місцевостях усіх військових, і в першу голову офіцерів.

Суддя:

— Офіцерів? О, значить, наші шановні капітан Панталакис і директор — готуйсь!

— А ви також офіцер? — повернувся до директора капітан Северцов.

— Я також офіцер, — сухо відповів директор. — Тільки я не піду.

Всі зацікавлено подивились на нього.

Суддя іронічно:

— Не піду? Ну, хіба що для вас генерал Денікін спеціальний вийняток зробить.

Директор холодно глянув на суддю.

— Високої чести знати генерала Денікіна а не мав, і, здається, мати не буду... Прикрутіть трохи лампу — чадить.

Офіцери мовчки переглянулися.

Потім заговорили про Одесу і Ростов. Потім показали денікінські гроші.

— Як, і „лопатки“ ходять? — здивувався суддя, побачивши в портфелі у капітана кілька новеньких п'ятьдесяткарбованцевих українських кредиток.

Поручник пояснив:

Річ, бачиться, в тому, що Малоросія виказала велику відпорність щодо приймання нових грошей. Не хотілося доводити справи до ексцесів — ну, і вирішили друкувати в Одесі „лопатки“. Вони точнісінько такі, як петлюрівські, трохи тільки темніші.

— А гривні? Ці найдорожчі наші гроші, цей український доляр, як їх називають? За гривні у нас тата-маму продадуть, не торгуючись.

— Гривні не йдуть. Гривні у Одесі на вагу купити можна.

Суддя аж підскочив на місці.

— Що ви? Справді? На вагу продають?

Офіцери здивовано подивилися на нього.

— Ну, так. А що хіба?

— Що? Хе-хе... — і нервово потер руки.
 — Та ж ви знаєте, як можна спекулювати на цій комбінації! Ні, серйозно, панове — ви уявляєте собі, як можна заробити на цій валютівій різниці?..

І швидко заходив по покою.

— Першим же поїздом їду до Одеси. Буду останнім дурнем, коли не зіб'ю при цій щасливій нагоді собі капітальця...

Потім перейшли до їдальні.

— О, це називається склянка чаю у судді!
 — здивовано скрикнув поручник, зупинючись перед заставленим пляшками і закусками столом. — Та тут цілий бенкет, панове!

— Прошу сідати... Пане поручнику, пане капітане... Князя попрошу сюди... Ні, ні — прошу сюди... Ось так...

До Панталакиса:

— Може б ви взяли на себе чарочну справу.

— Я? Хе-хе... З великою приємністю!

Чарки налиті.

Суддя узяв чарку, встав і урочисто проголосив:

— За свободну Росію і свободне життя в ній усіх народів!

— Тільки не жидів! — застерігся князь. — Усіх, окрім жидів!

— Правильно! — жваво підхопив директор.

Окрім жидів, українців, грузинів, татар і всякої там іншої погані... Правильно, князю! Вип'ємо!

І швидко вихилив чарку до рота.

— О, самостійник уже за жидів образився!
— сказав Панталакис.

Капітан Северцов глянув своїми м'якими розумними очима на директора і запропонував по-українськи:

— Знаєте що, панове. Ми — на Україні...
Вип'ємо за автохтонів, українців.

Суддя здивовано:

— Як? Капітан уміє і по-українськи? Звідки?

Капітан пояснює: родився він в Умані, скінчив університет у Києві — чому ж би йому не вміти по-українськи? А за гетьмана Скоропадського він навіть...

— П'ю за Росію! — нетерпляче вигукнув князь. — Велику, єдину, неділиму Росію!

— Оце я розумію! — крикнув директор. — Оце по моєму! Пане виночерпцю, наллїть мені чарчину.

І, піднісши чарку догорї:

— За здоров'є єво імператорскава велїчества гасударя імператора, самадержца всерасїйскава, царя польскава, великава князя фїнляндскава і прочая, і прочая! Ур-р-р...

Поручник обурено метнувся на місці.

— Та що ж це нарешті, панове!.. Ласкавий добродію, ви забуваєтесь... Як офіцер, я...

Суддя кинувся до директора.

— Це вже цілком по-дитячому!.. Це вже...
Зрозумійте ви!..

Директор до поручника:

— Не забувайте, що я також офіцер і...

— Панове, панове!.. Та киньте!.. Прошу вас...

— Директоре, залишіть ви свої фанаберії!
— сердито крикнув Панталакис. — Панове, горілки так мало, а говорення багато — пропоную пити без усяких тостів.

— Прошу панів... Прошу ласкаво... Я зовсім не... Вип'ємо прошу вас... Пане капітане, пане поручнику... — сквапливо говорив суддя.

Випили.

— Та ні! — не міг заспокоїтися поручник.
— Це вже...

— Геді, вичерпано! — рішуче зупинив його капітан. — А горілка у вас добра, до сто чортів! Йй-богу, добра...

— Правда, капітане? — підтримав Панталакис. — Чудова! Дозвольте вашу чарочку!

Випили знову. Потім ще і ще.

Неприємність розвіялася. Розмова налагодилась.

— Я хочу, щоб поручник із директором цокнулися і випили окремо, — запропонував Панталакис. — Директоре, не будьте ви...

— Я з охотою! — згодився поручник.

— Не люблю я дуже гарячих людей, — озвався директор. — Ми, українці, маємо ту дуже щасливу вдачу, яка різнить нас від усіх інших слов'ян, що ставимосся до всього цілком спокійно і розважно...

— Отже розважний хохол хай вип'є на примирення з гарячим кацапом. Не затримуйте, директоре.

Поручник встав. Директор простягнув до нього чарку, цокнувся і, усміхнувшись, випив.

— Браво! Браво! — закричали всі.

— Ну, а тепер всі з нагоди примирення України з Москвою! — крикнув Панталакис. — Ваші чарки, панове! Ой хто п'є, тому наливайте, хто не п'є — тому не давайте... — зарипів він іржавим сухим голосом.

Капітан і суддя дружно підхопили:

А ми будем пить

І Бога хвалить...

Горілка вичерпувалась. Язики роз'язалися. В покої стояв гамір кількох п'яних голосів.

— Музики, панове! Музики, музики! — закричав поручник. — Пан господар, здається, грає... Просимо нам з ласки своєї чогось такого, знаєте...

— В такому разі попрошу до вітальні. А нам тим часом чорної кави приготують.

Загримали стільці. Хитаючись на ногах, перейшли до вітальні.

Суддя сів за фортеп'ян і взяв акорд.

І полилося:

Бистри, как волни, все дні нашої жінні,

Што час, то кароче к магіле наш путь...

Пісня лилася, міцніла, завмирала, напружувалася знову.

...Бог знає, што є нами

Случітся впереді...

— Так, так! — проговорив директор. — Чорт його знає, що нас чекає що хвилини... П'ємо, бенкетуємо, а тим часом не знаємо, що... Поручнику, сідайте ближче!..

Потім суддя заграв бравурного марша. Потім закрутив патефон і поставив Чайковського „Дванадцятий год“.

Василь сидів осторонь і тихенько на всіх споглядав. На душі в нього шкрябало пазурями.

— То ви також українець? — раптом хтось запитав у нього над вухом.

Василь здригнувся. Коло нього сидів капітан Сєверцов.

— Так, капітане...

Капітан погладив рукою свою підстрижену борідку і, дивлячись у Василеві очі, сказав:

— Я розумію, дуже добре розумію усі ваші змагання, як розумію також змагання грузинів, литовців, вірмен і так далі... Але я проти відокремлення націй... Чому? Дуже просто... Російська великодержавна ідея, яку, як росіянин, я підтримую й усіма силами бороню, не може, не сміє цього допустити. Згодьтеся: допустити сто дванадцять народів, з яких складається Росія, до сепарації — значить, поховати в могилу стару, історично виплекану ідею великої

російської державности. Росія, звичайно, не загнула б і без того — дев'ятьдесятмільйоновий російський народ знайшов би відпорну силу для оборони своєї незалежности. Не в тому справа. А от економічно Росія зійшла б на ступінь другорядної держави, що не лежить ні в яких інтересах ні російського, ні загальнолюдського поступу. Що таке — дозвольте запитати вас, — великі імена Гоголів, Достоевських, Чайковських, Короленків, Антокольських, Менделєєвих, — як не спільний продукт культурного співжиття народів під могутнім крилом російської державности! Що значить добробут російського громадянина, як не спільне користання з природніх багатств плодючої України, мальовничого Кавказу, дикого Туркестану, буйної Бесарабії!.. Большевики — треба віддати їм належне — це прегарно зрозуміли й, хоч під іншим гаслом, уперто переводять цю ідею в життя — і в цьому є найціннішим нашим союзником. Ми воюємо з ними лише, як з ворогом соціальним. . Ви курите? Прошу! — раптом запросив він і простягнув Василеві свою срібну з золотими монограмами папіросницю. — Найліпші асмолівські папіроси.

— Дякую, не курю.

Капітан закурив і, смачно затягнувшись димом, продовжував:

— Що ж до Петлори й зв'язаного з ним ідейного українського національного руху, то він, по суті речі, для нас більша чебезпека, як

большевизм. Чому — я вже пояснив вам. Це ж тільки такі юнаки, як князь, чи такі неполітики, як поручник, можуть його легковажити й призириливо нехтувати. На щастя, ця небезпека не така вже значна фізично, і з нею, маю надію, ми справимось дуже скоро і легко. Була для Росії подібна небезпека і з Польщею. Але російський політичний розум зліквідував її дуже вдало, йдучи назустріч тому, чого бажали самі поляки — дали їм незалежність. Не через якісь там вищі, ідейні міркування зроблено це — смішно говорити... Політика сантиментів не знає... А єдино тому, що багато економічних вигід від Польщі Росія ніколи не мала, сепаратистичні ж поривання поляків були поважною небезпекою, як розкладовий чинник, для спокою держави — от і виявлений був „високий акт справедливості“. Україна — річ інша. Без України, що є кормителькою Росії, ми існувати не можемо. І може саме в цьому, в багатстві вашого краю, і все ваше нещастя, як нації. Коли б українці займали просторі пустинних степів Каспія — хто знає, можливо справа з вашою незалежністю і не стояла б так зле. Ну, а до того ж і відпорність національно несвідомих українських мас значно менша, ніж у поляків. Темний український селянин не відчуває відрізнення від росіян. Релігія наша спільна. Що після цього всього може значити спротив маленької частини української інтелігенції, спертої на ненадійну, цілком до того ж знищену тифом

армію! Інша річ — галичани. Але саме їхнє командування пішло нам на руку і може в цей час, коли ми говоримо тут із вами, їхні переговори з Добрармією добігли вже свого кінця.

Капітан зотягнувся димом від папіроси й замовк.

— Ну, а щодо принципів, то ми ліпше не будемо про них говорити. Коли б я не був росіянином—хто знає, чи не знайшовся б саме серед вас. Пригадуєте, як Цезар колись сказав, коли захотів відповісти на запит про його політичні переконання: коли б я не був імператором, я був би першим з-посеред республіканців.

Він трохи подумав і заговорив далі:

— Я боюся тільки, що агітація проти нас серед селянства в дальших українських губерніях пустила так глибоко коріння, що ми не зможемо так скоро приборкати вас. Ну, що ж — самостійність ваша протримається пару тижнів довше. Але так чи інакше, а вона мусить бути і буде зломлена.

В цей час Панталакис і князь із різними вигуками і вихилясами танцювали кек-уок. Капітан глянув на них і засміявся.

— Комедіянти!

І, повернувши голову до Василя, продовжував:

— Але для великої Росії потрібна не лише Україна з Кавказом. Росія мусить покорити Румунію, зайняти слов'янські сербську й болгарську губернії, звалити до своїх ніг Туреччину,

Грецію й Альбанію. Дарданелами вона забезпечує собі свобідний прохід до Середземного моря, а албанським вікном — до Адриятики. Мілоков мав рацію, коли говорив про хрест на святій Софії в Константинополі — в цьому велика прозорливість російського політичного розуму.

І далі:

— Ось тут говорив хтось, що Денікін несе українцям права на самоозначення. Це неправда. Ніяких прав на самоозначення, що силою природної послідовности потягло б за собою пробудження національного сепаратизму, Денікін не дає — і це правильно. Коли Росія хоче жити, а вона мусить жити — автором прав на самоозначення підлеглих їй народів вона бути не може. Ці права не даються. Вони здобуваються.

В двері нерішуче заглянула й, давши знак судді, раптом подалася назад гарна повногруда Домка.

Суддя підійшов до неї, пошептався і повернувся до гостей:

— Панове, прошу на чорну каву.

Всі встали.

— Є пропозиція, — крикнув Панталакис, — після кави заграти на нові гроші в дев'ятку.

Василь використав момент і непомітно вийшов до передпокою.

— Та чого ви так раптом?.. Ще ж рано зовсім... — упрошував суддя.

— Ні, ні — я піду. Мати вже певне там непокоїться за мене.

І вийшов до сіней.

Суддя відчинив йому двері і визирнув надвір.

— У-у, й темно ж як! Мов у негра в ніздрі... Але дивіться-но, як раптом холодно стало. Бр-р... Зовсім зимою запахло.

І, побажавши Василеві доброї ночі, сквалливо зачинив двері.

Чорна пітьма осліпила Василя. Морок поглинув землю і небо.

Василь намацує ногами дорогу й обережно посувається наперед. От переходить доріжку між двома рядами кущів, от знаходить хвіртку, відчиняє її й виходить на вулицю.

Темно, хоч в око стріль. Ані однісенького світла на селі. Земля замерзла — і ноги раз-у-раз виверталися на круглих купинах твердої груди.

— Зима буде, — вирішує Василь і наставляє комір проти різкого вітру, в якому чулося льодове дихання півночі.

А вітер сухо шарудить у кущах і злісно розмітує на деревах голі віті. І голодно, з широким шумом, могутньо, владно, як стоголосий рев юрби, гуде у верхів'ї темного графського парку.

Василь натикається в темряві на стовбур дерева й обходить його. І раптом зупиняється: із п'їтьми виринула і в ту ж мить швидко сховалася якась чорна в'юнка постать.

— Хто тут? — запитав Василь.

Тихо.

— Хто?

Нікого.

Постояв, прислухався і пішов далі.

— „Що це? Примерещилося?“

І, вглядаючись у п'їтьму, пригадав сьогоднішні розмови судді про Одесу. І уявився йому Київ — блискучий Київ з яскравим миготінням ліхтарень, шумною юрбою золотопогонників на широких пішоходах, сновиганням метких авт на вулицях. І нагадав чомусь денікінський поручник Домонтовича, і щось нудно зассало під серцем.

Василь переходить вулицю і завертає за ріг. І раптом здригається від оклику:

— Стій!

Кладнув рушничний замок у п'їтьмі, й якась темна постать підійшла до нього, зупинилася, зайшла збоку й запитала:

— Хто?

— Свої.

— Хто — свої?

— Син місцевого аптекаря.

Постать поволі наблизилася.

— Прошу за мною.

Василь стоїть.

— Прошу.

— Куди?

— Без запитів і балачок.

Василь знизав плечима й нерішуче пішов.

— Куди ви мене?

— Прошу тихо.

Перейшли кілька десятків кроків і ввійшли в хату.

— Посидьте тут.

— Але чому? Яким правом? Хто ви?

— Посидьте. Іване, ти тут?

— Я! — озивається хтось із п'їтьми.

Постать виходить.

Темно в хаті. Пахне теплом і овчиною.

Тихо.

Василь хвилину стоїть і подається набік, до лави. І раптом натикається на чийсь ноги.

— Даруйте, тут є хтось?

— Є. Це я. Не пізнаєте?

Василь не може пізнати.

— Я... Дмитрук... — називає себе волосний писар.

— А ви чого тут?

— Та, очевидячки, того, що й ви. От — пішов додому й попросили. Ну, та посидьмо, коли треба. Не велика біда. Аби щось вийшло з того...

І, нахилившись до Василевого вуха:

— Це наші. Нічну вилазку роблять.

— Та-ак?

Замовкли.

Цвірчав цвіркун у запічку. Тужно завивав у бовдурі вітер.

Раптом м'яко брязкнула в темряві хати рушниця. Хтось устав із лави, вийшов, тихо поговорив із кимось у сінях і повернувся назад.

— А ви звідки знаєте, що це наші? — шепотом Василь до писаря.

— Знаю.

І, повернувши голову в п'тьму, Дмитрук питає:

— Яка це частина, козаче? Можете сміливо — тут свої.

— А вже яка не була б, а є. Попрошу тихо, панове.

Довгі нудні хвилини. Вуха напружено ловить звуки. Крутить немащене колесо цвіркун. Тихо.

Каву в судді пили з французьким лікером.

— Хе! І де це хитрий суддя такі речі до цього часу переховував? — дивувався Панталакис, повертаючи в руках пляшку й розглядаючи етикету.

Розмова полилася весело, жваво.

— О, а де ж це іще один партнер наш? — зауважив капітан Василеву відсутність.

Суддя пояснив:

— Мамусин синок, додому побіг. Боїться, щоб мама в дома не плакала.

— Хто він? — запитав капітан. — Дуже симпатичний хлопчина.

— О, а який іще петлюрівець то того! — додав суддя. Але глянув на директора й швидко закусив губу.

— Хіба? — зацікавився князь. — Шкода, що ви нам раніш про це не сказали.

Директор рвучко повернувся до нього.

— А то що було б, якби раніш про це довідалися, князю?

— Що було б — то вже моя справа.

— Ну, то маєте другого такого, — сказав директор і ткнув себе пальцем у груди. — Але я

ніколи не сподівався, що у нашого судді такі чудові інформаторські здібності... На рідкість високі здібності... Йй-Богу!

— Директоре! Замокнете ви? — крикнув Панталакис і сердито стукнув кулаком об стіл.

Стихли.

За вікном гудів вітер. Кущі гойдалися і хльоскали вітами по зачинених віконницях.

— Що це — вітер? — запитав капітан. — Було так тихо, як ми йшли сюди...

— Здається, на сніг заноситься, — сказав суддя. — Ну, та пора вже й зимі бути.

Заговорили про зиму. Про льодові гори на Дівочому Полі в Москві, про Москву.

Москва! Как мноґа в етам звуке
Для сердца русскава слілось,
Как мноґа в ньом атазвалось... —

з патосом продеклямував поручник.

За дверима в кухні щось зашамотіло.

— Накажіть вашим мишам, судде, тихо сидіти, — сказав Панталакис. — Пане капітане, вашу чарочку.

Потім почали згадувати колишні золоті дні. Потім заговорили, як революція зіпсувала життя, як...

Двері з кухні раптом шарпонулися — й у хату влетів високий гайдамака з наганом у руці.

— Руки догори! — закричав він. — Встать! Всі скочили на ноги.

— Догори, кажу, бо застрелю! Гей ти, молодець! — і направив на князя револьвер.

Князь, якого рука склизнула по кобурі револьвера, глянув у чорну діру націленого нагана і почав поволі підіймати руки.

— Вище, вище! Та ну ж бо, до чорта! Як іще просити треба?

І крикнув до кухні:

— Хлопці!

Швидко один за одним у покій увійшло кілька гайдамаків із рушницями наготові й, виструнившись, завмерли.

— Відібрать зброю!

Два козакі кинулися до кута, де стояли офіцерські шаблі. Потім підійшли до офіцерів і повідв'язували з їхніх пасів револьвери.

— Обшукати кишені!

Зброї більше не було.

— Спустіть руки! Стояти на місці! Не рухатись!.. Хто господар?

— Я!.. — ледве озвався суддя.

— Одягатись! Дмитренку, поможи там!

— Та я... Та ми... — з благанням у голосі почав суддя.

— Прощу негайно одягатись!

Блідий, переляканий суддя безнадійно глянув навколо і вийшов до передпокою.

— Ну, що там? Готово?

Суддя увійшов одягнений.

— Виходьте через кухню надвір. Але тихо. Чусте? Попереджаю, панове: в разі чого —

крику або якогось спротиву, — зараз кладу на місце!.. Капітане, ваша черга... Іване, допоможи!

Капітан вийшов.

Потім — поручник. Потім Панталакис, князь, директор.

Арештованих вивели на подвір'я і з усіх сторін окружили.

— Дівко, одягайся й ти! — звернувся високий гайдамака до Домки. — Погаси світло в домі, замкни двері на ключ і підеш з нами.

Світло погашене. Двері замкнені.

— Гайда! Тільки ще раз кажу, панове — тихо, без єдиного звука!.. Більше упереджати не буду.

Пішли.

— Це робота молодого Ольденборґера, — шепнув дорогою суддя на вухо Панталакисові й, перелякано втягнувши голову в плечі, замовк.

Тихо, без шуму перейшли вулицю, завернули в провулок і стали.

— Панове офіцери з нами! А вас попрошу до хати. Юрку, заведи.

Суддя ступив у темні сніги й поліз до кишені по сірники.

— Не світити вогню! — крикнув хтось. — Сюди!

Суддя переступив поріг і став посеред темної хати.

— Що це все значить? — запитав він тихо в Панталакиса.

У п'ятні щось заворушилося.

— О, і ви тут? — здивувався Василь. — А то хто: директор?

— Я!

— І я! — озвався Панталакис. — Тху ти! От в ідіотську штуку втьопались!

— Тихо! Не балакать! — сердито крикнув козак із кута.

Замовкли.

Минуло кілька млосних, докучливих хвилин.

Раптом по-під вікнами застугоніла скваплива хода кількох десятків людей. Відділ перибіг — і все стихло.

Суддя намацав руками кінчик лави і сів. Те саме зробили Панталакис і директор. Сиділи тихо, без балачок. Напружено вслухувались.

Нараз десь полохливо, нервово задріботів скоростріл. Козак, що сидів у куті, встав і відчинив двері в сіні. І стало виразно чути, як збентежено торохкотів за парком скоростріл. Десь ближче застугонів другий. Сполохнулися нічні страхи на селі й, спотикаючись, розбіглися гучною луною по лісі.

Потім гучно загупали вибухи ручних гранат. Знову заскреготіли кулемети. Знову загупали гранати. І враз усе стихло.

Козак вийшов у сіні. Рипнули двері на вулицю, хтось тихо поговорив — і стало тихо. Знадвору в напіврозчинені двері потягло холодом.

— Та причинить хоч двері там, — сердито озвався чийсь голос із печі. — Спокою ні вдень, ні вночі нема... То петлюрці, то вникінці, то ще якийсь біс... І коли тому всьому край буде...

Василь здригнувся.

— „От воно справжнє слово із надр народніх!“

І пригадав розмову з капітаном Северцовим.

— „Так, так — капітан має, на жаль, цілковиту рацію. Бидло, а не народ“...

— Ну, довго ще сидітимемо тут? — спитав нетерпляче Панталакис. — Ходімте, директоре, подивимося. Щось раптом тихо стало.

— Здається, можна вже, — сказав директор, обережно відчиняючи двері в сіні. — Ходімте панове.

Повставали. І, штовхаючись, почали по-одинці виходити.

Двері на вулицю були відчинені. Усі прилипли до них. Стояли і слухали.

Бічною вулицею, ламаючи ногами льодок на калюжах, бігло кілька десятків людей. По городах чувся хрускіт сухого ломаччя і відбивання ніг по замерзлих стежках.

— Похоже, ніби втікають, — сказав писар.

— Ще й як! — озвався Панталакис. — Чусте? Аж земля гуде.

Потім усе стихло.

— Ну, що — підемо додому поволеньки, чи як, панове... Не почувати ж тут.

Пішли.

На селі стояла мертва тиша. Де-не-де брехали сполохані пси.

— Щось не вдалося, значить... — заговорив писар. — Ну, треба тоді нам панів офіцерів чекати... Десь завтра вже будуть у нас. Але не надовго — чутка є, ніби в Летичеві отаман Шепель повстанців збирає. Сьогодні тут селянин був із тих місць у волості, розповідав...

Коло аптеки Василь попрощався з усіма і відчинив хвіртку.

Шарік із гавкотом кинувся на нього. Але пізнав, засоромився, замахав хвостом і радісно закрутився.

Мати зустріла Василя:

— Сину, сину! І де ти там ходиш до такої пори? Під кулю попасти хочеш? Боже мій, Боже!

І потім, уже заспокоївшись:

— А знаєш, що тут було у нас? Ми полягали було спати вже. Коли чуємо — стукають. — Хто там? — „Відчиніть!“ — І хто ж би ти думав? Ті два старшини, що у нас стояли. Зайшли, забрали речі й пішли собі з Богом. Вже виходячи, попередили нас, що буде напад на денікінський панцирник. І справді, за кілька хвилин ото й почалося...

Тихо, нечутно, на м'яких пухових лапах серед шумного розгулу ночі прийшла зима — розсипалась, розпорошилася, укрила білою тишею землю, розвішала пишні намітки по деревах і кущах і блиснула над ранок незайманою чистотою пухких снігових сорочок.

Побіліло відразу в хаті. І легка прозорість, як клуби морозу у закурене повітря, ввійшла у душу і вигнала звідти зневіру і чорну осінню нуду.

— Ну, Василю, коли маєш там які документи чи що — давай сюди: нова влада прийшла.

Василь швидко відірвався від вікна.

— Як? Уже?

Батько струхнув якусь пляшку з плинном.

— Квартир'ер тут приходив. Я для полковника твій pokій віддав — воно безпечніш, коли начальство буде в хаті...

Потім приходив ад'ютант із двома полковницькими джурами. Потім явився і сам полковник.

Мати закрутилася.

В їдальні накрили білою скатертиною стіл. Подали маринади, дістали старі наливки, післали до самого Вонробки по самогін.

Мати запобігливо:

— Прошу пана полковника одкушать із нами. Прошу, прошу... Зробіте нам велику приємність. Мариню, а де ж мило? Ах, Боже ти милий!

Полковник не дався довго просити. Вмився, зачесав рідке волосся щіткою, причепурився й увійшов до їдальні.

Старий, низенький, із сизим носом (добрий, видно, майстер вишити), у золотих погонах. Типовий повітовий військовий начальник.

— Мій син — прошу знайомитись... Попрошу на цей стілець... Можна панові полковникові горілочки? Василю, частуй! Спірту, пане полковнику, не маємо — навіть на ліки. Зате самогон у нас — перша сорта. З чистого цукру, потрійної перегонки. Прошу одкушати.

— Самогону — з насолодою. Коли хочете знати — чудовий напій. Просто в оригінальну паковку і — за границю. Даю слово.

Полковник випив.

— Пречудовий! Це на селі у вас?

— Це, щоб пан полковник знав, є тут у нас Вонробка такий. Перший майстер щодо самогону. Багато тут різних людей цим промишляє, але далеко їм усім до Вонробки. Вон-

тробчин самогін — це як, сказати б, за царських часів колись смировка-була, може пан полковник пригадує...

— О, ще б пак не пригадувати!

— У інших — він або жовтий якийсь, або чортом смердить, а Вонтробчин... Василю, налий... Але чому ж пан полковник не бере грибків? Правдиві, без корінців... А може паштету? Ось венігрет, огірочки... А сала полковник не любить?

Полковник любив усе: і сало, і білі грибки, і венігрет з огірочками. А найбільше — Вонтробчин самогін.

— „Ну, з таким можна, здається, вижити буде“, — подумав Василь, підливаючи полковникові.

Присів батько. Спробував був заговорити, але відразу ж замовк, доручивши цю справу матері. Полковник був дуже тупа й обмежена людина, а батько, відома ж річ, волів ліпше, як казав завжди, двох сукиних синів, як одного ідіота.

Полковник розвів широку історію про те, що війна й революція, oprіч нещастя і горя, дала людству цінні придбання: де б, коли б, прошу вас, так проявився великий творчий гений народа в різного рода хитрих винаходах, як не в умовах тяжкого пореволюційного життя! Взяти для прикладу хоч би цей самий самогін... Та це ж...

Із розмови виявилось, що полк ішов увесь час із боєм і зупинився тут на місяць у резерві. Справи? А покіль що ідуть блискуче. Що до війська, то... Хм... Ну, чого більшого можна бажати від війська, що не має кадрового офіцера й старих довоєнних фельдфебелів! Ах, ці нові, свіжеспечені офіцери, ці — як їх хтось влучно охрестив — цивілі в погонах! Ані якісенького тобі офіцерського вишколу, ані муштровки, ані почування високої гідності старшинського стану... Одна тільки й є в нього зразкова частина, це — офіцерська рота, що складається з кадрових офіцерів. Старі традиції, дух, дисципліна — взагалі...

Більшого не довелося чогось довідатися від полковника — він спішився на стацію.

— То прошу ж пана полковника не баритись — на обід вареники з м'ясом будуть.

Полковник пішов.

А зараз по ньому прибіг до аптеки Фокін. Радісний, щасливий, задоволений, немов дістав від американського дядька спадщину. Весело потирав руки й захоплено бігав по покою, як заведена дзиґа.

Ах, і порядок! Ах, і військо ж! Так от, повірите, й хочеться з радощів плакати — їй-богу, правда!.. Яюсь просто не віриться — невже, невже ж таки кінець усій отій гидоті, що розплодилася була за час революції!.. Ну, Василь Едуардович може вже готуватися — за два дні

вони їдуть першим поїздом прямого получения до Одеси. Їде з ними й суддя — якийсь гешефт хоче зробити на гривнях... Вони поїдуть разом — веселіш у дорозі буде...

Потім розповів про нічну атаку петлюрців.

Усе в них так гарно, так розумно задумано було — не зуміли тільки виконати пляну. Уявіть собі — тихенько, ніким непомічені підкрадаються на село, розбирають тори спереду панцирника, розбирають тори ззаду, залишається тільки кинутись на броневик і закидати його ручними гранатами. То ні ж — якомусь дурневі прийшло до голови відкрити вогонь із скорострілів. Броневик швидко замкнувся і відбив атаки легкими гарматами. Мало того, що відбив — петлюрці перед жменькою добровольців кинулися вrostіч. Так утікали, що по дорозі загубили навіть узятих у полон у судді трьох офіцерів. Воно це для судді на добре тільки вийшло. Бо коли б не сталося так — і для нього, і для всіх тих, що вчора на бенкеті у нього були, вийшла б дуже велика неприємність... Та де ж — запросити до себе й... Ну, а так — тільки маленький конфуз для офіцерів вийшов, що далися обезброїти себе якомусь петлюрівському гайдамаці... Справа, правда, вже і з цього боку зліквідована, бо панцирник сьогодні рано відійшов...

А на дворі урочисто тихо, чисто, біленько. Земля, мов перед вінцем наречена. І якихось

нових свіжих бадьорих звуків повно навколо. Зимових звуків. Що то? Веселе каркання ворон, чи свист снігирів, чи лускіт молодого тонкого льоду? Хіба вгадаєш в сніговій тиші, повній білого сну, голубого морозу, бездонної синяви холодних небесних етерів!..

... Ой наїхали вози з України... —
журиється фортеп'ян.

Плачуть верхні реєстри, їм надають жури
втори, оксамитним сумом переливаються нижні
октави.

... Ой кричить соловейко,
Кричить — репетує,
Та ніхто його
Не рятує...

І, як вітрило, напинається в грудях душа
українська під звуки прастарезної чумацької
пісні.

Та чи є тобі рівна поміж піснями цілого
світу, чарівна пісне українська! Та чи є де
інша душа народня, що виспівала б такі сер-
панкові, зіткані з місячного сяйва, зажури со-
лов'їної, синьої задуми прижмурених обріїв —
тонкотканні пісні! Що? Москалі, мадяри, ру-
муни? Пхе, нехай підростуть трохи!..

... Та ніхто — не рятує...

Урвав — і миттю зірвався на ноги: двері
полковницької кімнати відчинені й у дверях —
молодий денікінський офіцер.

— Ще, ще, будь ласка... Це у вас — пре-
чудово...

Василь не рухався.

— Пробачте... — і переступив поріг. —
Почув українську пісню і не міг усидіти... По-
тягнуло...

І, дзвенькнувши острогами:

— Дозвольте: полковий ад'ютант поручник
Корнієнко.

І те, що говорив по-українськи й не називав пісню малоросійською — було дивно.

Василь простягнув руку.

— Прошу сідати.

І коли той сів, нерішуче:

— Ви... українець?

Так, він українець. Що, дивно? З Херсонщини. До війни — народній учитель, за війни — прапорщик запасу, ну, а тепер—Василь сам бачить — денікінець. Мобілізований, звичайно...

Закурив і сильно затягнувся димом.

Він знав, що Василь—українець. У штабі в них уже хтось поспішив подати списки небезпечних. Але — то пусте. Треба тільки ласкавіше з полковником, побільше йому самогону — а він це любить, і все гаразд буде. Полковник, правда, запеклий денікінець і ідейний служитель „великава русскава дела“, але чоловік врешті непоганий. Стоятиме тут полк їхній цілий місяць

у резерві — отож цей місяць Василь може бути спокійний за себе. Ну, а за місяць не знати, що ще може бути: розмови про могутність Добрармії — самі тільки розмови, а в дійсності... Але він задалеко вже зайшов... Ліпше вони перестануть про це і Василь хай заграє щось...

— Але ж я не граю зовсім. Бринькаю тільки.

— Ну, то забринькайте.

Василь перебіг пальцями по клявішах і раптом повернувся до ад'ютанта.

— Скажіть — а як довго буде Київ відтятий?

Київ? Ну, це залежить від багатьох причин. Їхнє південне крило йде на сполуку з київською групою. Коли галичани, що стоять у районі Винниці, виступлять по боці денікінців, є надія, що за пару тижнів дорога на Київ очиститься. А Василь що—може до Києва збирається? Ну, то хай почекає трохи — вони разом поїдуть. Як тільки відкриється połącення з Київом, він вистарається для нього дозвіл і вони...

Стрепенулася душа. Окрилялись надії.

Василь підняв руки й ударив у клявіші. Але враз урвав і сів напроти поручника.

От що. Поручник каже, що полк простоїть тут цілий місяць у резерві. Отож хай він всякої вільної хвилини заходить до нього. Але цілком просто, без усяких цірлих-манірліхів і церемоній.

Ад'ютант цокнув острогами. Він дуже вдячний. *Volens-nolens*, із обов'язків служби він і так мусить бути весь час при полковникові, й вони будуть бачитися. Одно тільки: в розмовах, на всякий випадок, Василь хай ліпше вживає „общепанятнава“. У них серед офіцерів багато різної сволоти є, а найбільша каналія з усіх — Василь сам побачить — начальник контр-розвідки поручник Ачміянц. Вірменин, а щодо україножерства — гіршого пса уявити собі тяжко...

Увійшла мати.

Що, що? Пан ад'ютант—українець? Ну, то він буде обідати в них. Так, так! І не сьогодні тільки, а постійно, день-у-день... Що? Нахабою не хоче бути? Ну, іще собі хай вигадає щось? Вона й слухати ні про що не хоче...

Клацнув дверний дзвоник в аптеці.

Мати виглянула в двері й заметушилася.

— О, й полковник уже вернувся! Зараз накриваю стіл — будемо обідати.

І швиденько вибігла на кухню.

— Бальшевізм, канешна, грамаднае зло — і
сво пужна унічтожці! — гаворив полковник,
заідаючы выпиту чарку маринованымі опенькамі.
— Но как — вот вапрос?!

Чи панове здаюць собі справу з того, де
міститься справжне джерело бальшевізму?
Трэба нічога не разуміти, щоб думати, як
іншы, што він прайшоў, як неминучы наслідок
загальнай демаралізацыі, і ё явіщем цільком пры-
родным на расійскім грунці... Бальшевізм —
рiч штучна, накинена рiч — і накінуў яго Расіі
ніхто іншы, як німцы.

— Еці гадкіе, пратівніе немцы. Ёх пакала-
тілі в міравой вайне. Ём угражала смерць. І вот,
штоп спаці сябя — ані прiдумалі. Находзят
Леніна, в запламбіраванам вагоне перавозят в
Расію — і пачалось...

І думка полковнікова така: знішчыць баль-
шевізм тымі спосабамі, якімі береться зні-
шчыць яго генерал Денікін — рiч безнадійна.
Знішчуваць яго трэба там, де ён зародіўся
— в німцыях.

— І Антанта, єслі ана панімаєт что-нібудь, с етава і далжна начінаць. Нужна істребіць не-
мецкую націю на земле — тагда сам сабою
ісчэзнет і бальшевізм... Да, гаспада — істребіць!

Адютант мигцем зиркнув на Василя.

— Але ж — пане полковнику! Стерти з
лица землі цілу націю?

— Да, да — взять і стерць! І ета можна
сделаць очень проста. Проще ва всякам случае,
чем каму-нібудь із вас кажэцца, гаспада.

— Цікаво!

Без проліття крови, без розстрілів, без
необхідности проявляти нікому непотрібну жор-
стокість.

— Газами? — запытав поручнік Ачміянц.

— І не газами! Нужна аднаво прекраснава
дня ахаластіць всех мужчін-немецф на земле
— і капут: немецкай націі больше на свеце
не существуєт!

І полковнік урочисто оглянув усіх.

Старый Ольденборгер засопів, встав із місця
і під трывожливым поглядом матэрі выйшов до
аптеки.

— Ну, я не зовсім думаю, щоб цей спосіб,
пане полковнику, був такім простиім, — заперечив
Ачміянц. — Це нагадує мені відомий гуман-
ний спосіб боротьбы з блохамі. Беруть блоху,
лоскочуть її під пахвамі, докі не заребочэцца,
і, користаючы з щасливої нагоды, насыпаюць їй
далмацького порошку до рота.

Полковник блиснув оком на Ачміянца і відсунув набік серветку.

— Всяку, навіть найгеніяльвішу ідею, поручнику Ачміянце, можна зробити веселою і смішною. Але, щоб ви знали, я довго думав над різними способами й прийшов до висновку, що з усіх, які перебрав у своїй голові — це найпростіший.

Ачміянц зібрався відповісти. Але в цей момент щось дико заревло за вікном і враз повітря стряслося з такою силою, що здригнувся увесь дім.

Скочили з місць. І стало чути, як в сусідній кімнаті з брязкотом посипалися на підлогу шибби.

Не встигли отямитись, як з виттям і свистом перелетіло над дахом друге гарматне стрільно і, впавши десь близько, з гуком розірвалося.

Двері від кухні шарпонулися. Вбігла переликана мати.

— Українці з гармат стріляють!.. — І, дзенькаючи ключами: — Василю! Панове! Біжимо швидче до льоху!

Переполох. Біганина. Загримали стільці, захрюпали двері — й усе метушливо вискоцило з дому на подвір'я.

— Сюди! Сюди, панове!.. Та хоч шапку накиньте на себе, пане полковнику — перестудитесь.

Гримнуло десь збоку на городі — і бризнуло вгору чорною хмарою розторощеного плоту з обори.

— От вам і петлюрці! — сказав засапаний Ачміянець, спускаючись по сходах у льох. — І хто б міг думати!

В льоху було глухо й темно, але накриття над головою вертало спокій і розважність.

— А де ж Василь? — занепокоїлася мати. — Василю це ти?

Ні, то був не Василь. То мовчки стояли припершись плечима до мокрих мурів, полковник і поручник Ачміянець.

— Ну, де ж це він? Господи!.. І старого нема!.. Мариню, скоч швидше нагору, подивися... Чи не здумали чого доброго з дурної голови у домі залишитись?..

А Василь стояв з ад'ютантом під стріхою шопи й, інстинктивно пригинаючись від кожного виття ґранати, чув, як схвильовано говорив ад'ютант:

— І нащо вони б'ють по селу?.. Йолопи! Тільки ненависть проти себе викликають серед населення!.. І як-так можна — на вітер, без усякої мети!..

І вже коли стрільна почали падати рідше:

— А цікаве психологічне спостереження: ось стоїш собі й чекаєш, що десь гримне коло

тебе і рознесе в шмаття, а от же й не страшно чомусь. Якась навіть втіха тремтить у грудях. Правда? Що то значить — під своїм обстрілом бути!.. Але найвідважніший із усіх нас, бачу, ваш тато. Погляньте-но, що то він робить?

Василь глянув на дім. Батько стояв у сінних і з чимсь возився коло дверей.

— Ходімте, — запропонував ад'ютант. — Здається, стихає вже.

Пішли до хати.

— Що це ви робите тут? — спитав ад'ютант старого Ольденборґера.

Той повернув голову й спокійно відповів:

— А ось двері підмащую салом — рицлять, аж по серцю шкрябає...

Василь нервово перейшовся по покою і зупинився коло вікна.

Задумливо синів зимовий присмерк. Криваво сідало морозне сонце в хмарах і неприємно, як золотий зуб у роті, горів його масний багрянний відблиск серед парку на верхніх вікнах графського дому.

Постояв, подивився і, міцно сціпивши зуби, заходив знову.

— Х-худобина!.. І яка підла нахабність у цього вірменина: на питаючись хто (а може то сестра, кривнячка?), зняти з стіни фотографію й, ласо смакуючи: „А славная, чорт вазьмі, бабьонка!“ Бабьонка — іроде ти клятий! А потім похотливо — про плечі, про шю, про „пишні дівочі клуби“... Г-гад!

І було слизьке почуття огиди. І гостро відчув сором ображеного самця, власника, мужа.

Раптом зупинився: проворно, покрадьки, злодійкуватою тінню прошмигнула в уяві в'юнка Домонтовичева постать.

— Х-хе... А цей, мазунчик!.. Що, може ліпший за Ачміянца?..

І липко, тягуче заворочався в розпаленому мозку, як густий карук на вогні, клубок слизьких сороміцьких думок. І злобна втіха мокрими лапками почала ловити виразність безсоромних образів, і образи висклизали з лапок, і було на душі гидко і нудно.

Болісно скривився. Рвучко ступив до стіни, зірвав портрет і пожадливо впився очима.

Важка коса гадюкою... Лискуча напругість гарної шиї... І мила, така наївна дитячість маленьких, пухких, напіврозкритих вуст...

І в божевільному розчуленні притис фотографію до грудей.

— Дівча моє солодке! Устонька мої любі!

А уста справді: немов по туго натягненім личку чиркнув хтось гострим різцем — і раптом гарно і соковито вивернулися назверх дві пишні, блискучі, солодкі, стиглі ягідки.

Перебігли дрожчі по плечах. Війнули холодком під серцем і розлилися по тілі солодкою німою тугою.

Раптом несподівано, як зловлений на злочині, здригнувся: увійшов батько. Ступив кілька кроків до Василя і зупинився.

— А ти що ж тут?

І, пильно вглядаючись, гостро засвердлував очима.

— Умгу!

І, відвернувшись, зашарудів капцями далі.

Василь нервово перейшовся по покою і зупинився коло вікна.

Задумливо синів зимовий присмерк. Криваво сідало морозне сонце в хмарах і неприємно, як золотий зуб у роті, горів його масний багрянний відблиск серед парку на верхніх вікнах графського дому.

Постояв, подивився і, міцно сціпивши зуби, заходив знову.

— Х-худобина!.. І яка підла нахабність у цього вірменина: на питаючись хто (а може то сестра, кривнячка?), зняти з стіни фотографію й, ласо смакуючи: „А славноя, чорт вазьмі, бабьонка!“ Бабьонка — іроде ти клятий! А потім похотливо — про плечі, про шию, про „пишні дівочі клуби“... Г-гад!

І було слизьке почуття огиди. І гостро відчув сором ображеного самця, власника, мужа.

Раптом зупинився: проворно, покрадьки, злодійкуватою тінню прошмигнула в уяві в'юнка Домонтовичева постать.

— Х-хе... А цей, мазунчик!.. Що, може ліпший за Ачміянца?..

І липко, тягуче заворочався в розпаленому мозку, як густий карук на вогні, клубок слизьких сороміцьких думок. І злобна втіха мокрими лапками почала ловити виразність безсоромних образів, і образи висклизали з лапок, і було на душі гидко і нудно.

Болісно скривився. Рвучко ступив до стіни, зірвав портрет і пожадливо впився очима.

Важка коса гадюкою... Лискуча напругість гарної шиї... І мила, така наївна дитячість маленьких, пухких, напіврозкритих вуст...

І в божевільному розчуленні притис фотографію до грудей.

— Дівча моє солодке! Устонька мої любі!

А вуста справді: немов по туго натягненім личку чиркнув хтось гострим різцем — і раптом гарно і соковито вивернулися назверх дві нишні, блискучі, солодкі, стиглі ягідки.

Перебігли дрожчі по плечах. Війнули холодком під серцем і розлилися по тілі солодкою німою тугою.

Раптом несподівано, як зловлений на злочині, здригнувся: увійшов батько. Ступив кілька кроків до Василя і зупинився.

— А ти що ж тут?

І, пильно вглядаючись, гостро засвердлував очима.

— Умгу!

І, відвернувшись, зашарудів капцями далі.

Школярський сором вогнем бухнув у Василево лице. Ах, це — „умгу!..“ Липше б ляпаса в шику...

Похапцем повісив портрет на місце і швидко вийшов. Хотів до матері на кухню, але коло полковникового покою раптом зупинився: за дверима тихо, змовницьки розмовляли джури.

— ...Дела, Серьога, гаварю тібе... Какова ражна всамделе? На то, значітєся, царя валілі, штоп снова на места сажать? Не, брат, дудки! Не на такіх натрафілі! Тоже, брат, не пальцем сработани — дела панімаєм...

— Када ж небезпечно... Акурат паймають — дезентіри... Всиплят шомполов по перше число, а то й зовсьом уконтрапуплят...

— Тоже сказав—небезпечна! А наскочіт Махно, ілі камуна, ілі гайдамакі — не небезпечна? Как шпану, брат, вирежут — не пасмотрят... Не, Серьога, ета ти брось!.. Завтра, слыхать, наш малахольний єдет па сьолах аружжа атбірать... Ми от і то... Слиш?

Раптом затихли. В аптеці теленькнув дверний дзвоник і забрязкали ад'ютантові остроги.

Ад'ютант увійшов, потер руки з холоду і запитав:

— А що, не було донесення по телефону? Та сидіть ви — кілька разів говорити вам.

— Нікак нет, не била, гаспадин ад'ютант... А что касательна, штоп, значєся, не вставать, то нікак неважно: палковнік строга требует.

— Ну, то при полковникові і вставайте... Ось що: Сидорчук, зостанешся при телефоні, а ти, Ерошкін, біжи до штабу — полковник потребує.

— Слушаю!

Ад'ютант роздягнувся, обтрусив ноги від снігу і постукав до Василя.

О, Василь дома? А на дворі чудово так — мороз на ніч бере... Ну, знаєте, й засипали ж нас українці набоями—цілих вісімдесят штук вистріляли! А результат — розвернули одну шопу, вбили бика на селі і поцсували трохи тягаровий вагон на стації — тільки... Це, виявляється, підготову до кінної атаки вони робили. Були ж — хіба Василь не знає — і чорношличники на селі... Аякже!.. Вскочили, зарубали шістьох, коло церкви вже були, але мусіли втікати: в обстріл із скорострілів їх узяли... В чистім полі воно може б і той... А тут, на селі...

Потім вернувся і полковник. Прийшов свіжий, рум'яний знадвору, вилаяв джуру за те, що не вмів стояти, і, потираючи руки з морозу, увійшов до їдальні.

Засвітили лампу. Принесли самовар.

Мати, запарюючи чай:

— Прошу сідати, пане полковнику... Прошу ближче до самовару. Кажуть, мороз на дворі?

І з своїми жалями на побиті шиби. Та де ж — цілих шість шиб! За мирного часу це що! Закликав скляра — і по всьому. А ось тепер,

коли ні за які гроші скла не дістати... Заліпили там папером якимось — не знати, що з того буде...

Полковник заспокоїв:

Нічого. Ось за пару днів навезуть товарів з Одеси, буде й скло... Ага, він і забув зовсім — там десь у кишені в нього пара свіжих одеських газет. Махна повісили...

— Сидорчук, принеси! — не озираючись, крикнув він до джури.

Ад'ютант затарахкотів пальцями по столі.

— Знову Махна, пане полковнику? Котрий же це буде з ряду? Восьмий, здається?

— Ну, так... Але на цей раз уже справжнього повісили! — упевнено сказав полковник.

— Воно, пане полковнику, всякий раз було справжнього. Тільки що — повісять, а на завтра чути: гуляйпільський батько по тилах ударив...

Джура приніс кілька газет і поклав їх перед полковником.

Василь простягнув руку:

— Дозвольте?

І, розгорнувши, відчув якимось дивним стурбованням. Так давно вже не мав у руках російської газети. Так відвикло око від друкованого московського рядка. І так дивно воскресло забуте, давно поховане в могилу життя:

„Гасударственнає савещаніє“...

„Юг Россі“...

„Праіводства афіцераф“...

„К слухам о прізванії Великава Князя Нікалая Нікалаєвіча“...

Казка чи дійсність? Листок з архіву чи...

В двері раптом просунулася голова й голосно спитала:

— Можна до пана полковника? А-а, полковник тут!

Це був Фокін.

Полковник повернув до нього голову.

— Дуже прошу. Чим можу служити?

— Пане полковнику, зробіть з вашої ласки щось — ваша офіцерська рота рубає паркан в господському парку. Я розумію — зима, холодно. Скажіть і я привезу з лісу десять — двадцять, скільки треба буде фір. Але рубати штахети? Де ж це видано? Прибіг сторож до мене, захекався — так, мовляв, і так. Не вірю, сам іду. Бачу-так, рубають. „Помилуйте! — кажу.

— Що ви робите, панове офіцери?“ А вони: „А ти хто такой?“ Так-таки на ти. „Прагаді дальше!“ — Я господський дворецький, кажу, сподіваюся, панове-офіцери, що ви люди інтелігентні й розумієте, що обов'язок добровольчого офіцера оберегати поміщицьке добро від розграбування, а не... — „А пашол ти, кажуть, к...“ — і непечатними, прошу Віру Андріївну пробачити, словами. — „Правалівай, пока в ґріву не дастал!“ Що ж це?

Полковник спокійно вислухав.

— Так. Але що я можу зробити? Подумайте самі — що я можу зробити?

Фокін аж рота роззявив від здивування.

— Як то? Не розумію. Ви, полковник — і не можете нічого зробити з своїми підвладними? Скільки живу на світі, такого не чув... Так як це? Та накажіть їм! Забороніть! Заарештуйте! У мене большевики два місяці стояли — розумієте ви: большевики, бандити — і нічого не зачепили. Стояли петлюрці — також пальцем нічого не рушили. А це ж — добровольчеська армія, носії законности і порядку! Я розумію — дошка ліпша від дерева, суха, фарбована. Але — це ж річ, пане полковнику, це ж річ!.. Та ви тільки послухайте... Ось послухайте, прошу я вас сюди.

І він відступив у сусідній покій.

Серед хатньої тиші чути було, як в морозному повітрі через дорогу кригко цокали короткі вдари сокир.

— Я вірю вам... Я розумію... Але... Зверніться до ротного командіра капітана Рибаківа, Скажіть йому, що...

— Та що я буду ходити від Анни до Каіяфі. Звертався вже.

— Ну?

— Ну — і нічого. Казав до вас звернутися.

— Ось бачите! А чим же я вам допоможу?

— Та як це? Та...

— Слухайте, милий мій, — сказав нарешті полковник, якому розмова починала надокучати. — Говорю ж вам ясно — нічим у цій справі допомогти вам не можу. Розумієте ви — не можу...

І розвів руками.

— Звичайна річ, це негарно, скандал і тому подібне, але... Ну, увійдіть у моє положення! Це ж не мирний час, панове, це — війна...

Фокін хвилину стояв нерушно і тупо дивився на полковника. Потім рвучко крутнувся і, не попрощавшись, швидко вийшов.

Мати навздогін:

— Та куди ви, Єгоре Єгоровичу? Та хоч чаю з нами випийте!

Фокін не чув.

Полковник вернувся на своє місце, сів і ворухнув плечима.

— Дивак, їй-богу! Паркан якийсь... Тут питання державного, світового, можна сказати, масштабу, тут справа буття чи небуття Росії вирішується, а він — паркан!.. Забудь, голубчику, за мирні часи! Мирні часи, голубе мій, минули... Це так, прошу я вас, як недавно в одному селі тут... Прибігає до мене, знаєте, старик-мужик... Як це село називалося? — спитав він у ад'ютанта.

Ад'ютант, спустивши очі, мовчав.

— Прибігає, знаєте, і — гвалт. П'яні офіцери затягнули його молоденьку дочку до волости і щось там, знаєте, бавляться. Ну, молодь — ну, що з нею зробиш!.. Плаче, кричить, волосся на голові собі рве, ноги цілує... „Рятуйте!“ — кричить. — „Рятуйте, коли в Бога віруєте!“ Жаль мені стало старика, — ну, та чим я йому до-

поможу? Що поражу? „Іди, кажу старому, й заспокойся — все одно ж назад не вернеш, пропало“. Такі-то справи...

В хаті запала мертва тиша. Всі сиділи із спущеними головами й уперто дивилися в стіл.

Клекотів самовар. Сухо і голодно шелестів на темних шибах за вікном морозний вітер.

Василь довго не спав уночі. Не міг заснути.

Як? І ця наволоч намагається простягнути свою владу на всі краї, що носили колись назву Росія?! Ця банда злодіїв, грабіжників, погромщиків і лиходіїв? Ні, справедливість цього не допустить! Не може допустити! Народ підійме цілу повінь повстань і залле землю кров'ю цих поганців..

І потягнувся думками до Києва, до милого, рідного Києва, який святотатно затоптують тепер своїми ногами дикі полчища золотопогонників. І пригадався Василеві сотник Сопко — де він тепер? — і стало спокійніше на душі: з такими, як він, Україна ніколи не загине!.. І встав перед очима далекий, сумний і збентежений Кам'янець, і стало болісно на душі від невідомости, і почало душити в грудях від каяття і скрухи: — І як він міг залишитися тут?.. У такий момент?..

Сумно гавкав Шарік за вікном. Тягуче, нудно кукурікали в нічній тиші півні.

Потім став думати про Лідочку. І дивна річ — якось він перестав уявляти її виразно. Забувся її голос, забулися рухи, забулися риси обличчя — уся вона забулася. Як дивно!..

Потім повернувся набік і раптом міцно заснув.

Рано прокинувся від руху в домі: полковникові дали знати із штабу, що окремий відділ для збору зброї готовий до виступу.

Мати метушилася. Чути було, як подали самовар і як полковник, швидко мішаючи ложечкою у склянці, сьорбав чай.

Двері до Василя тихенько відчинилися.

Він підняв голову з подушки і побачив ад'ютанта.

— Прошу, зайдіть. Я не сплю.

Ад'ютант увійшов. У кожусі, підперезаний, з прив'язаним збоку до ремінного паса револьвером у кобурі. Зайшов перед від'їздом попрощатися.

— Зоставайтесь здорові. Мальбрук у похід зібрався.

Василь стиснув простягнену руку.

— Надовго?

— Не знаю. Залежить, які будуть жнива у Ачміянца. На пару днів у всякому разі.

Повернувся, щоб іти, і раптом, стоячи боком до Василя, запитав:

— Скажіть, Прокопа Дригуна ви добре знаєте?

Василь швидко глянув на ад'ютанта і здавив його довгим проїзливим поглядом.

— Знаю. А що?

— Та так. Нічого. Питаю. Повинен бути порядним чоловіком. Що?

Хотів іще щось сказати, але подумав, завагався і швидко вийшов.

Чому це він про Прокопа?

Стояв, одягаючись, коло вікна і бачив, як, боязко озираючись по сторонах, переходили дорогу до парку полковницькі джури: Єрошкин і Сидорчук.

— Куди це вони? Навтьоки вже? Щастивам доля, хлопці!

А пару годин пізніше прибіг до батька Фокін.

— Ну, Василю Едуардовичу, готуйтеся в дорогу — поїзди пішли. Увечері можемо виїхати.

— О, вже й увечері! Знаєте московську приповідку: торопливість, кажуть, добра тільки підчас ловлі бліх.

— Так-то воно, так, але... — і шепотом, киваючи на полковникову кімнату: — А що, нема? Мусимо спішитися, Василю Едуардовичу бо — видно з усього — довго не втримаються. Грабіж, морд по селах, народ у повстанці тікає — де ж так! Ви чули, як я до нього вчора, як до людини: так, мовляв, і так — з парканом цим, а він...

— Ну, а що з парканом вашим?

— Та що ж із парканом! Вирубали вісім прогонів, як зуби з щелепів витягли. Босота! Велів загородити колючим дротом, щоб свині принаймні не лізли. Але що вже то за огорожа? Як у жида-орендаря.

І безнадійно махнув рукою.

— Анциболоти чортові!.. Ну, то що ж — їдемо ввечері? О, й суддя йде!

Прийшов суддя. Привітався, сів і почали раду радити. І вирішили: ввечері їдуть: Ольденборгер по ліки, Фокін за різним кушном для дому, суддя — по гривні.

Суддя до Василя:

— А може б і ви з нами? Що? Перевітрилися трохи... От гульнули б — аж небові гаряче стало б.

Батько:

— Дайте вже спокій Василеві. Досить перевітриювався. Хай посидить вдома та поаптекарює, доки я з Одеси не вернусь... Де ж так мати саму залишати!

З тим і розійшлися.

Мати заклопоталася:

— Мариню, куфер витруси!

— Мариню, дістань з гори ремені!

— Мариню...*

Боже, повна голова клопотів: треба батькові в дорогу пирогів напекти, треба гроші в камізельку зашити, щоб часом злодії в дорозі не витягли, треба... Ох, треба, треба й треба...

— Ти ж, старий, не розпускай там губи в дорозі — чуєш?

— Учи, учи! — буркнув батько.

— Дивіться — но, людоньки, ще й сердиться! Мушу вчити: сам, здоровий, знаєш, якого мавш язичка. Тебе б з директором спа-

рувати — такий же язикатий, як і ти... Ага, запиши ще, старий: родзинок, чаю Перлова, цитрин... О, дивіться — який легкий на спомин: і директор іде!

Директор прийшов, привітався й стомлено, як після тяжкої праці, відразу сів.

— А що — їдете таки? Ну-ну, їдьте та тільки вертайтеся скоріш, щоб часом у дорозі десь застрягти не довелося... А я оце бій із грабовольцями витримав. Ну, й сволота ж! Ну, й харцизи, кажу я вам! Розумієте — ввалюється пачка їх до мене, до гімназії — самі панове офіцери. Зідрали прапор, розпороли шаблями Шевченків портрет, розбили рушничним прикладом Франкове погруддя. Я до них: — „Яке, питаю, право безчинства маєте робити? Це, кажу, з таким законом і правом Росію їдете будувати?“ Ех, як накинуться на мене! — „Шомполами, кричать, одчухраємо!... Мазепинство! Ізмена! Петлюрівщиною тут смердить!..“ — Не дуже! — кажу. — Не дуже, панове! Виходить, що ваш Денікін або ошуканець, коли випускає спеціальні відозви до українського населення, або ваші справи дуже злі, коли спішитеся помститись на українцях. На вашу інтелігентність, кажу, міг би сміливо сам Тамерлян позаздрити...

Батько:

— Ну, і вас не вичухрали за це?

— Гм, трохи руки закороткі.

— Ви полковникові нашому пожалійтесь. Був тут учора у нього з жалями один — допомогся. Може йшли коло парку, то повинні були бачити.

— Ні вже — я з ними іншою мовою побалакаю...

До Василя:

— То ви, значить, тепер за аптекаря тут залишаєтеся?..

І встав. І, взявши Василя під руку, відвів набік. Шепотом:

— Слухайте-но, до вас тут увечері Прокіп Дригун зголоситься... Справа там є одна... То ви ж той... Щоб усе, як слід, було... Чули? І, швиденько попрощавшись, вийшов.

Василь постояв на пероні, подивився на червоні вогники, що зникали у вечірній імлі, і попростував додому.

Поїхали Ну, а коли ж він до Києва вибереться?

Супився вечір. Легкий вітрець м'яким віялом обвівав лице — і капало звідусіль: з мокрих стріх, з довгих льодових сопель, з намоклих почорнілих напухлих дерев.

Голосно прокричав паротяг на стації і чутливою луною відгукнувся у Василевій душі. Так само колись задумливими вечорами кричали у Києві паровики на вокзалі. І весь він, величний, рідний, дорогий, як на долоні, встав перед очима: з м'яким гудінням трамваїв, з дрібним цокотом маленьких закаблучків на широких пішоходах, з чорними, як таємничі маскові середньовічні лицарі, обличчями сажотрусів на ранішніх вулицях, з рясними строями молочарок з чернігівського берега у жовтих, червоних, зелених чобітках, з навішаними гладушками на коромислах...

Сніг, як підмочений цукор, швидко розступався під ногами. М'яко шуміли ялини в парку.

— Але що це за загадкове запитання ад'ютантове про Дригуна? — пригадав собі Василь.
— Чому враз?

Навколо, там і сям, чорніли серед парку ями від недавнього артилерійського українського обстрілу. Василь із тупим болем у душі дивився на них і думав про Кам'янець: що там тепер?

Раптом на краю парку по-над дорогою застукали сокири. Василь зупинився.

Кілька добровольців рубали штахети. Сухі дошки тріщали, з жалісним писком вишморгувалися із поперечок старі заіржавілі цвяхи.

Василь постояв, подивився і пішов далі.

— Ну, ну, втішиться Фокін, як приїде з Одеси!.. Тверда влада — каже суддя... Нема що — дуже тверда...

А дома вже хвилювалася мати:

Ну, що там, як?.. Посадив?.. Були місця у поїзді? Чи не підмочив батько ніг? Ах, яка вона неспокійна за старого! Як не любить, коли батько в дорозі!.. Завжди якась пригода мусить вийти. Ну, завжди!..

Василь дивився за вікно і думав:

— Ось як зжилися старі! Всього півгодини, як із дому — і вже неспокій. А він же цілих дев'ять місяців блукає по-за Києвом... Чи думає, чи згадує, чи непокоїться за нього Лідочка?.. Що?..

Тихо у хаті. Нечутно тягне, як нитку із шпульки, довгу, тонку, одноманітну пісню до-кука. Якоюсь пусткою віддає з кутків. Журно густіють сутіні.

— Засвітимо лампу, мамо. І може б самовар...

Мати прокинулася, наче зо сну.

— Що кажеш, сину? Самовар? Буде зараз.

І вже при самоварі, наливаючи чай Василеві:

— Як думаєш, Василю — уже у Вапнярці наші?

Бідна мати! Усі її чуття, усі думки, вся вона слідом за далеким поїздом, що десь серед мороку маленькою чорною гадючкою в'ється на південь по широких, витолочених денікінськими копитами українських степах.

— Я трохи ляжу, Василю — голова болить. А ти прислухайся там до аптеки.

Мати лягла.

А Василь устав і сів за фортеп'яно. І полив на крилах звуків у солодке забуття.

Раптом дзеленькнув дзвоник в аптеці.

Василь устав. І ще йдучи, побачив крізь розчинені двері Прокопа Дригуна.

Зачинив за собою двері, підійшов до Прокопа і мовчки простягнув йому руку.

— Нема нікого в хаті, Василю?

— Нікого. Говори.

— Давай увесь, який тільки є в аптеці, запас йодиночки й перев'язочного матеріалу.

Василь пильно подивився на Прокопа.

— Тобі зараз? — спитав беззвучно.

— Зараз давай.

І, вгадавши таємне запитання Василеве:

— Воно потрібно буде пізніше, але заберу тепер. А то ще прийдуть іроди з реквізицією, усе заберуть.

Василь мовчки відійшов за пульт і почав виймати пакети з ватою. Руки йому трусилися, він хвилювався. Але запитати не відважувався.

— Куди тобі? Маєш у що скласти?

Прокіп простягнув кошик.

Василь усе склав і передав у руки Прокопові пляшку з йодиною.

— Оце все, що є. А хочеш більше йодини — за пару днів зайдеш.

— Скільки за все?

— Нічого.

— Як так нічого? Цього не може бути. Скільки?

Василь завагався.

— Ну, коли так, рахуватиму, як собі коштує.

— Рахуй, як знаєш, а гроші взяти мусиш. Знаєш, як у москалів: дружба-дружбою, а табачок, кажуть, врозь.

Прокіп вийняв гроші, заплатив і подав Василеві руку.

— Бувай.

— Всього кращого, Прокопе. Чому ніколи не зайдеш?

— Не маю часу. Та й не маю охоти, по правді сказавши, з суддею чи якимсь іншим чортом у тебе здибатися. Зайду якось.

Надів шапку, взяв кіш у руку і вийшов.

Василь стояв якийсь час непорушно.

Як? І ад'ютант там? Але як це сталося, що він нічого не знав про це? Не довіряють йому?

Потім відчинив двері й увійшов у спальню.

Мати з ліжка:

— Хто це був, сину?

— А це один тут... Вату купував.

Василь продирає очі зо сну.

Радісно, зовсім весняно на дворі. Плескає світлом сонце у вікна і густо моргають сліпучі краплі із стріх. Пропала зима.

Тихо. Нікого в хаті.

Василь простягає руку до столика і бере полковникову газету.

„Адеській гарадской театр. Четверг. Опера М. Глінки: Сусанін...“

— Що, що? „Сусанін?“... Що за „Сусанін?“ Ах, це замість „Жізнть за царя“ так... Реформація, бач!... Хе-хе...

І задзвеніло у Василевому вусі старе, давно знайоме:

...Слався ти слався, наш русскій царь,
Господам данний нам царь-гасударь...

І холодно, огидно просунулося слимаком по душі якесь мерзенне почуття.

Відкинув газету і сів.

Галасував на все горло півень під вікном. На тоненькій галузці дикого винограду гурмом, як жиди на фірі, понасідали горобці і галасливо, наперебій цвіркали, швидко повертаючи в сторони рухливі маленькі головки.

Одягся і вийшов до кухні.

Голубоока Мариня рвучко зірвалася з місця, поставила перед Василем мидницю і налила води. І, крадькома зиркнувши йому в очі, соромливо спустила додолу пухкі, немов присипані попелом, довгі повіки.

Василь склизнув очима по її гнучкому стані й почав митися.

А при плиті, склавши колачем круглі, засукані вище ліктів руки — Лукія. Заздрісно піймала очима Маринин погляд і, високо закинувши голову на пишній шиї:

— А мило?

Густий рум'янець кинувся у Маринине лице.

Метушливо:

— О! А де ж це воно поділося!

— Ану-но візьми очі в руки — не бачиш?

Мило на підвіконні.

Мариня кинулася до вікна і в поспіху скинула його на підлогу. І ще більше зашарілася.

А Лукія призирливо:

— Ех, руки діряві, дівко!

І погірдливо колихнула високими, тугими, доповна налитими грудьми.

Двері у кухню раптом шарпонулися. Прожогом вбігла мати.

— Василю! Скоріше! Прийшли нам аптеку реквірувати. Вийди, скажи їм щось. Господи!

І стрімголов кинулася назад.

Василя аж підкинуло. Похапцем витерся, підвів комір і швидко вийшов до аптеки.

В аптеці вже господарювали. Денікінський лікар із срібними капітанськими погонами виймав із шаф ліки й складав їх на ляді. Другий, молодший розглядав їх, зважував на око і щось записував на аркуші паперу. Три озброєні салдати байдуже стояли осторонь коло дверей.

— Дозвольте, панове... Що ви робите? Яким правом, смію вас запитати?

Лікар, що виймав ліки, зиркнув з-лід брів на Василя.

— Правом воєнних законів, ласкавий добродію. А ви... З ким маю честь?

— Я син аптекаря. Батько поїхав до Одеси по ліки — самі нічого не маємо. Почекайте хоч на аптекаря. Води за комір ніхто не лє.

Лікар відвернувся і, не слухаючи Василя, виймав далі ліки.

— Покинь, сину. Даремна справа. Я вже втолковувала. Беріть, беріть, панове! Розор'яйте, грабуйте! Вкінєць уже ріжте!

Лікар здригнувся, але зробив вигляд, що не чує. Якийсь штандг'ляс він покрутив у руках і поставив на місце.

— Саліцилку вам залишаємо.

— Беріть, пане докторе — придасться. Навіщо залишати! Добивайте вже до краю. Хіба вас коштує що? Все одно ж — задармо. Беріть...

Василь із страхом подивився на матір — такою він іще ніколи не бачив її.

— Беріть, руйнуйте. А от вийдете — замкну аптеку й посилатиму хворих до вас... І звідки це нещастя на нашу голову взялося! Добрі порядки — нема що казати...

Матірні слова, спокійні, але гострі, як ножі, падали на денікінців і діймали їх.

— Ну, годі, collego... Вистарчить, я думаю... — сказав старший. — Записуйте: aspirini — 60 грамів, coffeini puri — 5 грамів, quajacoli carbonici...

Вони щось підписали, залишили папір на пульті, забрали ліки і пішли.

Мати, як підкошена, безсило впала на крісло.

— Розбій! Чистий грабіж серед білого дня. А де ж це вся вата наша? Ти сховав, Василю?

Полковник з ад'ютантом вернулися на третій день увечері. Прийшов і Ачміянець.

В їдальні світилася лампа. На столі кипів самовар.

Мати порозливала чай, перепросила і вийшла до спальні — у матері боліла голова.

— Ну, як же ж вам їздилося? — спитав Василь, ні до кого зосібна не звертаючись.

Полковник задоволено потер руки.

— Чудово! П'ятнадцять фір зброї привезли: скоростріли, рушниці, ручні ґранати... Одну навіть гармату знайшли... Але який, знали б ви, чудовий самогон в одному селі пили ми! Ах!

І він підніс до губ кінчики пальців і цмокнув.

Ачміянець:

— А знаєте, пане полковнику, головою вам ручуся, що зібрали б удвоє більше, коли б дозволили розстріляти ще одного.

Василь швидко повернув голову до ад'ютанта.

— У нас, знаєте, новим способом, — сказав йому ад'ютант і криво посміхнувся. — Ми — „французькою машинкою“.

— Машинкою? Як це?

— А то вам поручник Ачміянц розкаже.

Ачміянц подивився на Василя.

— Хочете знати, що таке „французька машинка? Хм... Та врешті...

І повернув голову до полковника.

Полковник, звичайно, нічого не матиме проти того, що він пояснить секрет машинки? Зброя зібрана — тепер, він думає, можна вже...

І, ковтнувши чай із склянки:

Річ дуже проста. „Французька машинка“ — це геніяльний винахід останнього часу. Але Василь хай не думає, що видумали її французи. Вони ніколи цієї машинки навіть і в очі не бачили. Автор цього винаходу ніхто інший, як скромний, тихий, в цілому світі нікому незнаний поручник російської добровольческої армії — він, Ачміянц.

Секрет „машинки“ полягає ось у чому. Приходять на село. Вивішують, як звичайно, відозву у волості: так, мовляв, і так — хто не знесе зброї упродовж такого-то часу, буде розстріляний. Зброї у мужиків, річ усім відома, сила-силенна. Що вони мають рушниці і рушничні набой — про це навіть горобці цвірко-

тять. Але ж у них є ще скоростріли, ручні гранати. А деякі села ухитрюються навіть гармати в себе переховувати.

Отож — відозва... Вивіщується вона, звичайно, так собі, для проформи. Нікого вона не лякає, ні на кого не робить ніякісенького враження. І цілком зрозуміло. Самі тільки подумайте — хто лише тих відозв не вивіщував! Вивіщували їх петлюрці, вивіщували польські легіони, вивіщували німці, большевики, навіть Махно. За ті відозви взялася на початку була й Добрармія. Але це ж тільки підрив авторитету влади — ці відозви. Вони собі спокійно висять у волості, а зброя, як була у мужиків, так у них і залишається. А потім — повстання в запіллях, напади, банди... Отож він винайшов інший спосіб — „французьку машинку“. Секрет її? До надзвичайности простий. Усе геніяльне — завжди дуже просте.

Вивіщують оголошення. Проходить призначений час — і в результаті: три—чотири зіпсуті обрізи й одна бомба. Тоді командант заявляє громадському старості, що за відомостями розвідки село має велику кількість зброї, але через те, що віддати не хоче — він примушений шукати її „французькою машинкою“.

Для цього заздальгідь закопується на городі в когось із селян уночі пара рупниць і дві—три бомби. Офіцер скликає понятих, виймає з кишені звичайнісенський — може бути

навіть зіпсутий — годинник і якийсь час пильно дивиться на циферблат.

— Стрілка туди показує! — заявляє він, і всі йдуть в напрямі закопаних рушниць.

На перехресті вулиць зупиняються. Офіцер проробляє ту саму комедію і простує далі. Врешті-решт приходять на потрібне місце.

— Тут! — каже офіцер. — Копати!

Копають і знаходять зброю. Господаря того городу чи левади арештовують і здіймають з нього допит. Він, звичайна річ, відхрещується, клянеться-божиться, що знати нічого не знає, відати не відає, звідки те взялося. Але нічого не вдієш — „барьба жертв іскупительних просіт“: його розстрілюють. Офіцер збирається йти далі на село, але раптом зупиняється. Він знає, — о, він дуже добре знає, що в кожній хаті на селі є зброя, і він знайде її. Але в ньому говорить людяність. Він дає пару годин на роздумування, поки пообідає, і йде на своє помешкання.

Результат — чудодійний. Не проходить і години, як уся зброя з села знесена й купами лежить перед волостю. Оце й уся вам „французька машинка“. Що? Хитро? В інших часах за такий „винахід“ полковницьку рангу дали б, а тепер...

І Ачміянець безнадійно махає рукою.

Полковник раптом нервово:

Ну, і де це Сидорчук із Єрошкиним могли подітися?.. Шельми! Абармоти! Вкрай розсобачилися бестії... Н-но, він завтра дасть їм школу!.. Він покаже їм, де раки зимують!.. Та де ж — покинути телефон і десь за дівками по селі уганяти!.. Ну-ну, вони закоштують у нього бобу!..

Ад'ютант увійшов схвильований. Мовчки сів і, сперши лікоть об коліно, схилив голову.

Василь пильно подивився на нього.

— Що з вами? Сталося щось?

— Ну, знаєте, й сволоч же! Ну, і негідник!

— Про кого ви?

— Та про якого ж іншого дідька, як не про того армяшку паршивого. Розумієте ви...

І з обуренням розповів:

Приїхав сюди один редактор із Одеси. Редактор якоїсь там поступової російської газети, чи щось у цьому роді. Не стало вже життя від золотопогонної наволочі в Одесі — сюди втік. Приїхав і замешкав у сусідньому містечку у свого шкільного товариша, доктора. Людина заможня, з долярами. Привіз щось трохи й золота з собою — кажу ж, утікав від одеських песиголовців. Пронюхав Ачміянець про це. Пронюхав, що є у нього чим пожитися, і вирішив: „деньгі ваші — будуть наші“ — це не первина йому. І що ж, думав би Василь, робить він? Їде туди, робить трус, підкидає якусь большевицьку брошурку й заарештовує. Золото і гроші, зви-

чайна річ, конфіскує. Право має на це — начальник контр-розвідки. Рано сьогодні привіз того редактора сюди, а оце година тому без суду, без слідства розстріляв його в полі...

— Як це? А куди ж полковник ваш дивиться?

Ад'ютант із кривою усмішкою подивився на Василя.

— Полковник? Та хіба ви за цей час не встигли придивитися до нього, до цього дурня квадратного! Кальоша ж, ганчірка стара... Він у Ачміянца, як той кінь у круподерні. Куди повернуть, туди й біжить по колесі... Лежить тепер, мов пес забитий, той редактор серед поля — роздягнений, голий, а Ачміянець із його брилянтовими перстнями по світі божому гуляє. Ви тільки подумайте собі — який жах це!..

Ад'ютант схилив голову ще нижче.

— Мародер! Розбійник! Ви бачили у нього перстені, золоту цигарничку, бранзолети? Це ж усе грабоване. Самого тільки награбованого золота у Ачміянца три куфри... Ви оце вчора говорили мені, що десь подівся ваш годинник... Ніде він не подівся, а вам просто вкрали його. І вкрав ніхто інший, як Ачміянець — повірте мені. А чи ж в Добрармії один такий Ачміянець? Хе-ге — сотки, тисячі Ачміянців!..

Задумався. Потім по хвилині стрепенувся і прудко піднісся на ноги.

— Ну, нічого... Але скажіть, чому це вашого батька так довго з Одеси нема? Час би вже дома бути. Що?

— А час би.

— Не знаєте скільки у нього грошей було?

— Чому це ви?

— Та так, цікаво.

— Грошей? Гм, чимало було.

— А знав Ачміянц про це?

Василь тривожливо глянув на ад'ютанта.

— Ви лякаєте мене.

— Я не лякаю. Я тільки тепер пригадую собі: як тільки ваш батько з суддею і Фокіним від'їхав — а у цих певне також якісь грошики були при собі, — Ачміянц зараз же побіг на стацію і щось довго перемовлявся телефоном по лінії. Не знаю певне, про що він там говорив, але в грабовольчеській, як називає директор, армії усе можливе... Нічого тільки будь ласка матері не кажіть. Вона бідна й так різними здогадами голову собі сушить...

І прикусив швидко губу: увійшла мати.

Дні — сірі, сумні, нудні, тягучі. Холодно Мряка. Село потопає в болоті.

Василь не вилазить з аптеки — робота.

Раз-у-раз відчиняються двері знадвору і чути, як тоскно голосить дзвін. Тужно, докучно перекликаються півні. Іноді жалібно, загробовим голосом пропищить у полковниковій кімнаті польовий телефон. Нуда.

А батька все нема. Повинен був іще в понеділок бути, а от уже субота — й нема. Чи не сталося з ним справді чогось?

— Як собі хочеш, Василю, а з батьком щось неладне. Серцем чую.

Звелася внівець бідна мати, місця собі знайти не може.

— Нічого, мамо, не сталося. Затримався — і все. А чому ж Фокіна з суддею нема?

Єдиний аргумент, який заспокоює матір.

— А може там повстанці напали в дорозі... А може поїзд зіскочив із шин... А може... — я знаю що...

Загорнена в широку кашемирову хустку — стоїть увесь час коло вікна й визирає.

Осіння сутінь сріблом вилискує на матірній голові — і так хочеться підійти до неї, притулити зажурену голову до грудей і цілувати цю милу, дорогу срібну сивину.

А прийде вечір — сяде коло самовару й ворожити увесь час на картах.

— Мар'яж... Жирова дорога... Лист... Неприємність...

Темрява, погань на дворі. Тихо в хаті. Шипить самовар. А мати все сидить і ворожить.

Ось і сьогодні — не випускає карт із рук. Сліпою п'тьмою припала ніч до чорних шиб і тріпається безсилями мокрими, крилами. Тихо.

Ачміянци розв'язав язика і бавить полковника анекдотами. Ад'ютант мовчки ходить по покою, м'яко подзвонюючи острогами. Василь сидить коло фортеп'яну й тихо одною рукою награвляє.

І пригадується матері, як на весні за большевиків. Ось такі точнісенько, як тепер, мертві глухі ночі. Не спиться. Увесь час невідступно одна думка — про Василя. Де він? Що з ним? Співає тонку пісню доука у вухах. І враз десь опівночі раптовий грюкіт у вікна:

— Атваряй!

Хололо серце. З-за лутки вікна:

— Хто там?

— Атваряй — после разгаварівать будем.

— Та хто?

— Пустіть? Ілі к т-такой матері акно ви-
шібем.

Розбирай — хто: большевики, розбійники,
бандити? Із страхом у серці:

— Зараз.

І от ввалюється в хату з гуком, з брязко-
том зброї, в мокрих заболочених чоботях розчух-
рана юрба.

— Начевать будем — показуй, гвардеру...
А-а, к буржуям, таваріці, папалі!.. Ну, так вот,
тьотка, качай нам яічніцу с палсоткі яіц. Толь-
ка, слишь, целушку — і духом штоп... Поняла?
Та наливачки там — слишь?.. А то станем іскать
— всьо єдінственна найдьом...

І, чекаючи на яєшню, барабанять на форте-
п'яні:

Ета будет паследній
І рєшітєльной бой...

А потім, по наливці:

Я на бочке сіжу,
Пад бочкаю — качка,
Мой муж камуніст,
А я — гайдамачка...

— Правільна, тьотка? Што?..

А то якось той, білявий. Увійшов, побачив
фортеп'ян і аж затрусився. Швиденько скинув
з себе вошиву шинелю і до фортеп'яну. І давай
грати, — та як! І з Шопена, і з Чайковського,
і з Баха... Просто плакати хотілося. От тобі й
большевик!..

Пригадувалося.

І мад'яри за гетьманських часів стояли. І німці. І чехи. Кого-кого тільки не перебувало!

Журно виспіває самовар комарину пісню. Шкряботять миші за грубою. Задумливо, з ледве вловимим металевим дзвоном махає крилом вічності на стіні великий мідяний маятник.

А Ачміянц без кінця сипле полковникові анекдоти.

— ... І от серед безлічі різних, пане полковнику, червоних шмат — здоровенний плякат і на ньому одна-однісенька буква „Ш“. Нічого більше. Дивиться народ і голову собі ломить: — „Що за „Ш“? Що за ребус такий?“ Питають у жидка, що несе прапор. А жидок: — Пхе! Ну, так очень же пр-госто: Швабода, тавар-гіці!..

Не забуває „армяшка“, спасибі йому, й за дурного хохла:

— Чи ви пригадуєте собі, пане полковнику, як виглядав пам'ятник Столипинові у Києві? П'єдестал. З одного боку п'єдесталу — сидляча постать руського витязя з бородою, з другого — алегорічна постать Росії: жінка в кокошнику, а зверху, на постаменті — сам Столипін. Ото скоро по тому, як відкрили пам'ятник, проходить попри нього партія богомольців-хохлів. Побували вже у Софії, вклонилися Варварі в Михайлівському монастирі, спускаються тепер попри Думу до Лаври. Баби з клунками за плечима, молодиці, діди. А спереду — найрозумніший Грицько.

Баби вгледіли пам'ятник і до Грицька :

— О, а це ж що, Грицьку?

— А це ж отому, що вбито, коли цар до Києва приїздив.

Баби, зідхаючи:

— Господочку!.. То ото він, що нагорі стоїть?

— Та де! — На витязя: — Ото он, бачите — здоровий отой, що збоку сидить.

— Диви!.. А то? — на Росію.

— А то його жінка.

— Сердешна! Ну, а нагорі ж ото?

Грицько авторитетно:

— Нагорі? А то ж жидюга отой, що вбив його...

Полковник у боки:

— Ха-ха-ха...

А Ачміянци не вгомонується:

— А то, знаєте, на село від большевиків наказ прийшов — обрати негайно ревком. Зібралися на сход мужики, стоять, чухаються в потилиці. Раптом де не взявся якийсь зайдяматрос. Виходить на кон і зачинає:

„Виходить, таварищі, така, значиться, сторія, що дольжни обрать ми Гревка. Да! Потому, як етоє, можна сказать, волосне правління, чи, як, по простому, значить, волость, которая власть царская і проти народа — то не нада, долой! Потому — сама чепуха і більш нічого. Наплювать нам на таку власть... А як ето теперічка нікаторої, значця, буржуазії, потому —

що таке буржуазія? — сволоч і більш нічого! — а як польна, значця, слобода робочому народу, то власть дольжна бить леворучейна, дістлительна, значця, власть, щоб нікотрих провокательей і експлідації робочого життя. Понялі? Тепер Гревко власть і більш нічого. А щоб ето польная, значця, пліпорція була — треба вам голову і сіклетаря. Ну, голова у вас, положим, є: це — я. А що касательно сіклетара, то отетот тавариш, котрий зо мною, і буде вам сіклетар. Хоч із вас ніхто його, можна сказати, не знає, потому чоловік чужой і тому подібне, но ви не сумлівайтесь: чоловік він упольне удолетворительний і цілком, можна сказати, підходящий, потому — за народ і всьо проче, а в острозі аж чотири роки сидів. Да! Ну, то хто проти? Ніхто? Готово! Розойдись по хатах!

Ачміянц умів розповідати. Видко було, з нього непоганий артист.

Він закурив папіроску і, тримаючи її між двома пальцями в золотих перестенях, говорив далі:

— Аце односельчани питають дядька-делегата:

— „Ну, що ж, Трохиме, багато людей там було?“

А Трохим:

— „Людей тільки двох: я та Омелько із Жабокрич. А решта -- самі пани та жида...“

Ад'ютант нервово ходив по покою. Іноді зу-

пинявся коло мапи повіту, що висіла на стіні, й уважно розглядав її. Василь тихо награвав журні народні мелодії.

— Василю, подивися, чи є олива в ліхтарні? Може підлити треба?

— Є, мамо, дивився...

Василь у дванадцятій повинен знову йти на стацію. До дванадцятої ще далеко, але мати вже хвилюється.

До ад'ютанта:

— А ви підете сьогодні з Василем? Боюся самого серед ночі пускати.

— Аякже! — зупинився і глянув на годинник. — Але до поїзду ще досить часу.

Ачміянець насторожив вухо і з-під лоба глянув на ад'ютанта.

Двері з кухні раптом відчинилися і до покою увійшла захекана Лукія. Зупинилася, тяжко перевела дух, від чого повні груди її колихнулись під сорочкою, і повернулася до матері:

— Курник нам геть чисто вибрали салдати. Вбили Шарика — лежить там коло курника, розбили колодку і витаскали все. Одна-одніська тільки й спаслася рябенька курочка, на городі її спіймала.

Мати — як громом пришибло на місці. Сиділа тихо, не рухаючись. Усі мовчки дивились на Лукію.

— Ну, це вже чорт зна що врешті! — обурено метнувся ад'ютант. — Це чистий розбій, пане полковнику.

Ачміянц раптом повернувся до нього і гнівно креснув очима.

— Ви думаєте? — їдко спитав він.

— Не знаю, як інакше ви можете думати.

— Я ніяк не думаю. Я тільки хочу знати, звідки у вас така певність, що це зробили конче наші салдати? А я ось цілком певний, що це не салдати — салдат не посміє цього. Мало тут усякої сволочі вештається навколо?

— Салдати! — сказала Лукія. — Сама бачила, як городом утікали.

Ачміянца аж підкинуло на місці.

— А ти мовчи, коли тебе не питають. Забирайся звідси! — гнівно крикнув він.

Лукія гордо випросталась. Груди її округлились і недвижно затвердли.

— Захочу, то й піду. Питатись не стану у вас.

І круто повернулась боком.

— Салдатами своїми ліпше командуєте... Щоб до чужих курників не лазили...

І швидко вийшла.

Ачміянц обурено встав. Лице його було бліде. На стиснених кулаках блискали брильянтові перстені.

— Пане полковнику, давно вже вам говорю — пора покласти край цьому. Усе, що не сталося б — салдати й салдати. Доки ж це буде справді...

— Це — дійсно... — озвався полковник.

— Це вже схоже ніби на загальну огуду армії... Так не може бути... Я це завтра порушу рано в штабі...

— Але ви самі ж чули, пане полковнику. Дівчина бачила, як утікали салдати, — вставив ад'ютант.

— А коли б навіть і так! — крикнув Ачміянець. — Що ж ви за офіцер, та ще й полковий ад'ютант, що зловтішно підхоплюєте кожну дурничку і на всіх перехрестях, де треба, й не треба, кричите про розбій армії!

Вуста йому тряслися. Чорні очі горіли, мов роздуті в попелі іскри. Ніздрі, як у переляканого коня, надувалися.

— Я бачу, чудово бачу, яким духом віє від вас, ласкавий добродію... Бачу давно вже... Що ж би я був за начальник контр-розвідки, коли б не знав усього, що робиться навколо. Кругом зрада, шепоти, змова... Кругом петлюрівство повисувало гадючі головки з нор, а ми мусимо тихо сидіти і, склавши ручки, заплющувати на все очі... Ні, годі! Забагато цього всього вже... Забагато.

І, швидко крутнувшись, вийшов до сусіднього покою.

Ад'ютант стояв посеред хати.

За хвилину Ачміянець повернувся назад одягнений. Вигляд у нього був рішучий.

— Коли ви завтра збираєтеся бути в штабі? — запитав він, полковника.

— Буду рано. У восьмій.

— Ага.

Ачміянци цокнув перед ним острогами. Потім зневажливо попрощався з Вірою Андріївною й, оминаючи Василя, погірдливо зупинився напроти ад'ютанта.

— Ви — попереджені! — сказав він урочисто. — Чули?

І, не прощаючись, повернувся і швидко вийшов.

Запала гробова тиша. Щось боязко зщулюлося по темних кутках і, заперши віддих, заніміло в непорушній чуткій тривозі.

Не повертаючи голови, Василь скоса зиркнув на ад'ютанта. Він був блідий і непорушний. Стояв і свердлував очима якусь точку на стіні, але погляд його був обернений вглиб себе: ад'ютант щось обдумував.

Мати тихо сиділа при столі — ні жива, ні мертва.

— Так, так... — сказав нарешті полковник і, спершись обома руками об стіл, встав. — Такі-то справи..

І, ні на кого не глядячи, попростував до свого покою.

І раптом сталося те, чого ніяк не чекав Василь. Ад'ютант зірвався з місця і заступив полковникові дорогу.

— Куди ви?

Василь не пізнав ад'ютантового голосу — був він такий глухий і дивний.

Полковник отетерів. Нерішуче подався назад і зміряв ад'ютанта здивованим поглядом.

— Як то?.. Що за дивне питання?.. І потім — яким ви правом?

— Про право ми потім. А зараз я попрошу вас сісти ось тут і не рухатись. Чуєте? При першій вашій спробі опиратися — буду стріляти.

Полковник стояв.

— Я не розумію... Дозвольте... Я...

Ад'ютант раптом вихопив із кобури нагана.

— Ви сядете?

Полковник швидко відступив кілька кроків назад і миттю сів.

— Ось так... Ніхто вам нічого лихого не збирається робити. Тільки не спротивляйтеся.

Потім відступив пару кроків назад і повернув голову до Віри Андріївни.

— Пробачте мені, дорога Віро Андріївно. Але в інтересах і моїх і Василя Васильовича, якого контр-розвідка збирається сьогодні разом зо мною заарештувати на стадії, просив би вас на кілька хвилин вийти. Василю Васильовичу, залиштеся тут.

Мати нечутно встала.

— Тільки прошу вас, Віро Андріївно, заховувати цілковитий спокій. За годину, а може й раніш іще, маю надію, усе впорядкується, і ми з Василем Васильовичем підемо спокійно до поїзду. Запевняю вас словом...

Мати повернулась і тихо, як тінь, вийшла.

Коли зачинилися за нею двері, ад'ютант швидко повернув голову до Василя і скомандував:

— Позакривайте щільно вікна фіранками. Скоро!

Василь кинувся до вікон. І коли, поспукавши фіранки, озирнувся, ад'ютант сказав:

— А тепер попрошу вас ближче до мене. Слухайте...

І заговорив йому на вухо:

— Справа дуже пильна. Коли ми спізнаємося — ні я, ні ви не побачимо вже завтрашнього ранку. Виконуйте точно все, що я вам скажу. Тільки прошу вас — розважно і цілковито спокійно. Ідіть негайно до полковникового покою й позабирайте там усю зброю. Шабля, два револьвери і рушниця. Потім швиденько одягайтесь і віднесіть Проконові Дригунові на село записку, яку я дам вам. Це покіль що все. Робіть.

І відійшов до столу.

Василь вийшов.

Ад'ютант поклав револьвер на столі, вийняв записник із кишені і почав швидко писати.

Полковник увесь час сидів мовчки. Але коли Василь вийшов, заговорив до ад'ютанта:

— Я навіть не знаю, як це назвати, пане поручнику... Справа в тому, що...

— Дуже перепрошую вас, пане полковнику, — не відриваючи очей від записника, перебіг його ад'ютант. — Я тепер зайнятий.

— Я тільки запитати — чи все це серйозно, пане поручнику?

Ад'ютант засміявся.

— О, навіть дуже, пане полковнику! Згодьтеся самі — коли справа торкається життя, найменше тоді охоти до всяких жартів. Як ви на це задивляєтеся?

Полковник мовчав.

— От то-то ж і є... Я зараз до ваших послуг. Ось тільки напишу пару слів і...

І писав далі.

Увійшов Василь. Він був одягнений у бекешу.

— Ага... — зустрів його ад'ютант. — Дуже добре... З ласки своєї ще це...

І, вирвавши листок із записника, швидко перебіг його очима, згорнув і простягнув Василеві.

— Ви вже знаєте... По можливості швідче... Але ще раз — спокійно і цілком розважно...

Василь узяв записку, міцно стис її в руці і тихо вийшов.

Забрязкали заціпки, заклацали засуви в сніях. Двері тихенько рипнули — й стихло все.

Ад'ютант сів.

— Тепер ми маємо трохи часу побалакати з вами, пане полковнику. Дуже мені прикро, що випадок несподівано, помимо моєї волі, поставив мене в таке прикре становище супроти вас. Але що зробиш! Найменше — самі бачите — в усьому цьому я винен... Ну, та все, я думаю, скінчиться якнайкраще — і ми ще розійдемося великими приятелями з вами. Коли ваші бажання не розминаються з моїми — я певен, що ви не відмовитеся зробити мені кілька незначних, але дуже цінних послуг, за які я вам щиро відплачуся. Нічого страшного і неможливого я не буду вимагати від вас — побачите самі. Але про це ще ми матимемо час поговорити пізніше. А покиль що нам нічого не залишається, як посидіти тут і терпляче перечекати кілька хвилин...

Ад'ютант говорив тихо, спокійно. Іноді зупинявся і слухав, чи не чути чого за дверима, куди вийшла Віра Андріївна.

В домі стояла тиша. Цокав розмірено маятник на стіні. В кутку за шафою шкряботіла миша. Тонко і жалібно завивав у комині вітер.

Спокій, з яким говорив ад'ютант, і ця сонна тиша навколо, серед якої розлягалися звуки його м'якого рівного голосу, відганяли усяку непевність і тривогу. І хотілося вірити, що це все тільки сон, звичайний людський сон, який

ось-ось скінчиться і прийде дійсність, що приведе все до порядку та поставить кожного на своє місце. І коли б раптом увійшов хтось до покою, він ніколи не вгадав би, що цих пара людей, що тихо сидять по різних кінцях покою і спокійно один з одним розмовляють, стоять на краєчку прірви, ім'я якої — смерть, і що всякої хвилини кожний із них може необережно оступитися і звалитися в її страшну холодну безодню. І тільки незвично серед усього цього виглядав великий чорний револьвер, який ад'ютант вертів у своїх пальцях. Але й він для стороннього чоловіка видався б випадковою річчю, що невідомо чому опинилася на столі і попала до гулящих пустотливих ад'ютантових рук.

— Зрозумійте тільки одно, пане полковнику, що кілька хвилин перед цим я був у становищі багато гіршому, ніж тепер ваше. А за це все кому треба бути вдячним? Тільки Ачміянцеві — нікому іншому. Ех, пане полковнику! І як-так могли ви піддатися безоглядному і цілковитому впливу цієї звірини, гада й поганця? Ви ж з істоти своєї зовсім і не така вже зовсім лиха людина... Чому ж ви...

Полковник мовчав.

М'яко, благородним дзвоном продзвонив годинник десяту і стих. І знову окунулося все в тишу, і сонним спокоєм повіяло звідусіль — з кожного кута, від кожного розміреного ад'ютантового слова.

Раптом за вікнами на подвір'ї почулася хода кількох людей.

Ад'ютант насторожився і замовк.

А може... — хто знає... — може це Ачміянець його випередив?.. Ну, що ж — його щастя!..

Міцно стис револьвер у руці і звернувся до полковника:

— Цікаво, хто щасливіший із нас двох, пане полковнику — ви чи я. Ось ці люди, що йдуть сюди — когось із нас двох заарештують. Але й тут ви у вигіднішому становищі: вам не загрожує смерть...

У вікно тихенько постукали.

Ад'ютант замовк.

Скрипнули двері в сінях і стало чути, як до хати знадвору увійшло кілька людей.

Стриманий рух за дверима. Шамотня. Легке шкряботіння кількох заболочених чобіт об підлогу. Шепіт.

Хтось узявся рукою за клямку дверей.

— „Ну, скоріше б уже, до чорта!“

Двері раптом відчинилися, і кілька очей відразу прижмурилося від раптового світла лампи.

— Я щасливіший, — сказав ад'ютант і рвучко встав. — Увійдіть! Хай три чоловіки побуде тут коло полковника — всього тільки хвилиночку, пане полковнику! — а ви... — і ад'ютант повернувся до Прокопа, — будь ласка сюди за мною.

Він відчинив двері полковникової кімнати, пропустив туди Прокопа, увійшов сам і щільно примкнув за собою двері.

— Скільки маєте? — спитав шепотом.

— Дванадцятєро. А чотирнадцять іще надійде.

— Гаразд. Директор повідомлений?

— Я післав. Відправив також на Гуту верхівця. Наказав усім зібратися на кладовищі і бути напоготові.

— Слухайте, та ж вас мало розцілувати за це! Йй-богу! — і міцно стиснув Прокопові руку. — Отож покіль що так: полковникові я зараз скажу викликати негайно сюди телефо-нічно Ачміянца. Вишліть чотирьох чоловік, хай перестрінуть його на дорозі. Можливо, що Ачміянец побоїться сам іти й візьме вістового з собою. Відрядіть тоді п'ятьох. Тільки добрих хлопців, розумієте? Як тільки схоплять, негайно й того... В розхід... Тільки, щоб без одного стрілу, чуєте? Маєте які кінжали чи ножі? Ну, добре! Коли справитеся, негайно дайте знати. Викличемо Рибакова, Лукіна, Телєгіна — усіх за порядком. Потім треба буде піти по командах, поздймати пости і поперетинати дроти. Люди без офіцерів самі піддадуться. Потім за-атакуємо офіцерську роту — ну, та це вже я сам... Зрозуміли?

— Усе до найменшого слова. Я сам беру хлопців і йду у засідку.

— Гаразд! Значить, я дзвоню до Ачміянця. Директора негайно пришліть сюди. Виставте коло аптеки варту.

Ад'ютант відчинив двері.

— Попрошу пана полковника на хвилиночку сюди.

Полковник встав.

— Прошу, прошу. Будьте ласкаві сідайте тут і перекажіть телефоном Ачміянцові, щоб негайно в дуже важній таємній справі прибув до вас. Справу з арештами хай він відкладе на завтра, бо мене, ад'ютанта, мовляв, уже нема в аптеці. Ви зрозуміли мене? Але — пане полковнику, попереджаю: я не сам. На подвір'ї до моєї розпорядимости стоїть наготові сотня озброєних людей. В разі чого — жарти вийдуть погані. Отже прошу.

Полковник подумав, хотів щось сказати, але раптом сів — і, тремтячи, простягнув руку до телефону.

— Так... Це я, полковник... Ні, ще не спілю... Попрошу вас негайно, в дуже важній таємній справі... Так, так... Що?.. Нема, пішов уже... Ага... Добре... То я чекаю...

Він поклав слухавку, відхилився на спинку стільця і витер піт з чола.

— Дякую, пане полковнику. Цієї послуги ніколи вам не забуду. Але чого ж ми тут будемо в п'ятні сидіти — ходімте до їдальні.

Потім ад'ютант вийшов і перевірів стійки. Потім знайшов Василя у кухні й вдячно потряс йому руку.

Василь був блідий і збентежений. В стороні, як перелякані овечки, стояли Лукія з Маринею й уважно до чогось прислухувалися.

— А ви, дівчата, вмієте мовчати? Дивіться-но мені. Щоб ані пари з вуст... Ані телень...

До Василя:

— Ідіть до матері і заспокойте її... Брому там, чи якихось кропель... А головне, що все в порядку—як заведена машина, скажете їй, іде. Котра година тепер? О, до поїзду ми управимося!..

Все йшло, як по писаному.

З Ачміянцом покінчили. З Рибаківим покінчили. З Лукіним, Телегіним, Орловим — покінчили також. Черга була за штабс-капітаном Єрмаковим. Телефонічно його викликали. Люди в засідку були вислані. Ад'ютант сидів у їдальні й чекав на повідомлення. Полковник уже зовсім звик до своєї ролі і заспокоївся. Йому принесли ковбаси й самогону — і він, здавалося, був цілковито задоволений. Василь був у спальні коло матері. В домі стояла тиша.

Раптом двері в сіні з грюкотом відчинилися і слідом за цим почувся важкий тупіт кількох людських ніг. Виглядало, немов вносили якийсь тягар.

Ад'ютант стривожено зірвався на ноги.
— Що там? — спитав.

Один із варт, що стояв із обрізом коло дверей, відчинив їх і заглянув у сіні.

— Та допоможіть же! — нетерпляче сказав хтось.

Двері раптом широко відчинилися і несподівано показалася в них широка постать старого аптекаря Ольденборґера. З одного боку

тримав його під руку Фокін, з другого — Прокіп Дригун. Ольденборґер ледве пересував ноги. Був він блідий і страшенно зарослий волоссям. На безсило спущеній голові його незграбно сидів якийсь старий замасльорений салдатський кашкет. Одягнений він був у драну коротеньку селянську гуньку.

— Приїхали! — з гіркою іронією в голосі сказав Фокін, побачивши Василя. — Бодай вони цілий вік свій так їздили, анахтеми кляті. Відчиніть двері до спальні.

Але вони відчинилися самі: мати почула вже рух із-за дверей і миттю вискочила назустріч. Побачила, болісно сплеснула руками і похитнулася. Але безпорадний вигляд старого надав їй сили — рвучко відщепнула другу половинку дверей і кинулася назад до спальні.

— Кладіть скоріше на ліжко! Сюди!.. Що сталося?.. Та, Господи, кажіть же бо!..

Але Фокін уперто мовчав. Лише зрідка, укладаючи на ліжку Ольденборґера, коротко подавав:

— Стягайте чоботи... Тримайте під руки... Та підкладіть же подушку під голову... Укрийте ковдрою...

Рух. Шарпанина.

— Та як же це сталося?... Відколи це?.. — хвилювалася мати.

— Ах, не питайте!.. Дуже сильна гарячка... Пішліть зараз по лікаря...

І вже коли вгомонилося трохи і Прокіп післав повстанця по лікаря, Фокін увійшов до їдальні, сів і почав уривчасто розповідати:

— Наїздилися!.. Влада!.. Бодай вона завтрашнього дня не дочекала... Бодай земля під нею розступилася... Ну, й влада!... Щоб уже швидче добив її, кляту, Махно з большевиками!..

— Та кажіть же перше — що, як? Потім клясти будете.

— Як? А ось як... Доїхали до Бірзули. Стали. Почалася перевірка документів. Щось не вподобалося жандармам у наших документах, потягли нас до команданта. — „А-а, спекулянти! — зустрів він нас. — Обшукати!“ — Та що, та як, та які ми в чорта спекулянти? — доводимо йому. — „Знаю, каже, знаю. Певні відомості маю про вас“. Обшукали. Украли всім нам годинники. Тримують. А поїзд пішов. Сидимо, чекаємо, поки справа вясниться... Так цілий день висиділи — випустили нас тільки над вечір. Ідемо далі. В Роздільній та сама історія — знову заарештували... Але тут суддя почав кричати, загрозив, що самому Денікінові про все напише. Випустили. Приїздимо до Одеси. Накупили усього, що нам треба було, вертаємося додому. І ось у тій самій Бірзулі нас знову залапують. Відібрали все, що було при нас, і знову вкидають нас до щопи. — „Спекулянти! — кричать. — Перекупщики! Росія кров'ю обливається, а ви на її нещасті заробляти хочете?“ Василь Едуардович почав гостро ставитися. Стягли з нього

футро й шапку і намагалися шомполами вибити. Ледве ублагали проклятих. Ото він і переступився там, сидячи в шопі. Потім уже якось гуньку для нього в селянина випросили — в тому й привезли. У судді знайшли кілька соток тисяч гривень, що він у Одесі їх накупив. Відібрали та ще й петлюрівським шпіоном зробили. Почав був змагатися суддя з ними, але на зле вийшло — поклали й з командантського наказу всипали двадцять шомполів куди треба, щоб спротиву властям не робив. Перетримали нас на голоді й холоді два дні у шопі та етапом, у тягаровому вагоні доставили оце сюди. Обібрали сукині сини все, до нитки. Навіть сірника в кишені не залишили, навіть дрібочки тютюну паршивці не дали на дорогу... Оде влада, кажу я вам!.. Сце порядки!.. Відколи світ стоїть, таких порядків не бувало. Я вам просто у вічі скажу, пане полковнику, що коли вас б'ють, а б'ють вас, ми довідалися в дорозі, з усіх боків, то так вам і треба... Добре, одним словом, наїздилися — нема що!.. Ворогові своїому того не бажаю...

Полковник мовчав.

— Ну, ви вже пильнуйте тепер самі тут Василя Едуардовича, а я додому піду. Голодний, як вовк, і стомився. До останньої жилочки все болить...

— Ні, пане Фокін, — сказав ад'ютант, — ви вже залишитесь з нами до ранку. Вам тут

і попоїсти і попити дадуть, а додому ви — я вже вас дуже просити буду — не підете.

— Чому так?

— Довго оповідати. Словом — побудете в нашому товаристві якийсь час і все. Хіба вам зле з нами?

Фокін здивовано витріщив очі. Подивився на ад'ютанта, подивився на полковника і раптом, озирнувшись, побачив коло дверей дядька Семена з обрізаном у руках.

— Ах, ось воно що! — зрозумів усе. — Догосподарювалися, значить, пане полковнику? Ну-ну!.. Гарно, дуже гарно... Але ж... — і видивився на ад'ютанта. — А ви тут у якій ролі? Нічого не розберу. Хоч убийте, ні-чорта не розумію... Ну, та все одно, що б там не було, а тютюну мені дайте: аж шкура тріщить, так курити хочеться... А якого ми були тютюну накупили в Одесі! Ах, ах! Не дим, а сахар — бодай він там трійливим газом у горлі у тих чортів став.

Прийшов доктор із директором — стрінулися по дорозі.

Ад'ютант із директором вийшли до полкової кімнати радитися, а доктор пішов оглядати хворого.

— Так, так! — сказав він, змірявши температуру, і похитав головою. — Не добре, бачу, одеська погода поділлала на Василя Едуардовича... Але небезпеки покіль-що нема... Треба тільки приберегтися...

І, записавши ліки, наказав поставити негайно грілку до ніг.

— Зайду ще рано завтра.

— Василю, де наша грілка? — заметушилася мати. — Хто бачив грілку?.. Ага, чекайте-но — вже знаю! Її Панталакис на весні позичив у нас.

До ад'ютанта:

— Можна післати дівчину до Панталакиса?

— Дуже прошу. Але тільки з нашим чоловіком.

Вирядили Лукію. Опріч грілки, сказали їй принести від Панталакиса й нічну шафку, яку він також на весні був позичив у Ольденборгерів — придасться тепер хворому.

Доктор до ад'ютанта:

— Ну, а мене також затримаєте?

Віра Андріївна швидко:

— Ні, це вже дозвольте мені вас затримати, докторе. Як собі знаєте, а без вечері я вас не випущу. Готова, готова вже — тільки на стіл подати. Мариню, накривай швидше стіл.

Коли сіли до вечері, старий аптекар міцно заснув. Віра Андріївна, трохи заспокоївшись, присіла до столу.

— Я ніби серцем чула, що так воно буде з старим. Ніколи ще так не хотіла відпустити його в дорогу, як цього разу. Але хай тепер вибачить — ніколи вже більше не поїде сам. Годі!

Фокін почав розповідати про Одесу. Полковник мовчки простягав руку до наливої чарки і випивав.

— То бідному судді, кажете, трохи таки почухали спину? — запитав доктор Фокіна.

— А почухали! І форменна шапка з царською кокардою не допомогла. Певне десь уже післав по селі шукати вас, хворі боки відшептувати.

Вернулася Лукія.

— Ну, а грілка ж де?

Лукія схвильовано:

— Не дав. Таке там було!.. Почав лаятися і погрожувати. Я вас, каже, усіх на Сибір зашлю. Я вас, каже, ціле кубло ваше петлюрівське, знищу, у порошок зітру. Перекажи, каже, пані Ольдигіровій (це так Лукія — Ольденбергеру), нехай ліпше сінка свого пильнує, під спідницю собі, каже, сховає, щоб часом шомполами його звідти не витягли. А потім виштовхнув мене й зачинив двері.

— Ах, так? — сказав обурено ад'ютант. — Ну, нічого — ми з ним іншою, грецькою мовою порозмовляємо. Степане і Юхиме, ходімте зо мною!..

Усі в кімнаті затишли.

Випав удосвіта сніг.

І ще не встигло розвиднітися над його білими молочними покривами, як страшна вістка блискавкою облетіла всі роти й команди і вмить піднесла полк на ноги.

Біда! Уночі, як сніг на голову, впав на село сильний повстанський відділ. Повирізував усіх офіцерів, поперетинав дроти, розхапав, навіть і не зчувся ніхто, всі скоростріли, обліг з усіх боків село — стоїть і чекає... Полк у мішку...

Забігали, заметушилися люди. Вискакували переполохано з хат на подвір'я, похапливо вскакували з надвору до хат — і всі були обійняті одною жахливою, дикою, збентеженою думкою:

— Що робити?..

Але не встигли отямитись люди, як нова чутка перебігла іскрою — і радісно, надійно, як сприск цілющої води, оживила людей:

— Ад'ютант живий!.. З усіх офіцерів повстанці залишили в живих тільки нашого ад'ю-

танта, і він кличе зараз увесь полк на мітинг до парку... Зібратися негайно всім на майдані коло ставу!..

Заворушилося, як черва. Яких пара хвилин — і розлогий, укритий білою пеленою майдан заливає сіра салдатська маса.

Урочисто-тихо кругом. На білій мармуровій вазі серед великої кльомби стоїть ад'ютант із загадковим, повним якоїсь мовчазної таємничості лицем. Стоїть, мовчки озиряє навколо німий натовп людей і спокійно чекає.

Тиша.

— Усі в зборі?

— Всі.

Випростовується і, відчуваючи на собі впертий погляд сотень очей, загадково щулить повіки.

— Братці! Знаєте всі вже ви, що сталося з нами тут уночі. Сталося те, що мусіло було статися і що діється тепер скрізь, де тільки ступила денікінська нога... Чи чули ви, що робиться з добровольчою армією? Брехня все те, про що писали газети. Вона з усіх боків бита. Від Москви почався панічний відворот, від Києва — відворот, Колчака без упину женуть, Юденіч — на голову розбитий... Скрізь неуспіх, розгром, виглядів у армії — ніяких, населення все проти нас. В кожній хаті — повстанець, з кожного вікна дивиться на нас ворожими очима помста... Нема нічого дивного — скрізь сала за шкуру позаливали... Розбій, грабунок, морд,

знуцання — далеко з цим не зайдеш... Знайшлися ми в становищі, що нічого доброго нам не віщує... Що тепер будемо робити — воювати з народом чи миритися? Коли воювати — то треба знати, за що воювати? За що ж ми воюємо? За панські мастки, за генералів, за привернення старого ладу?.. Хай, хто хоче, воює за це, але мене між ними нема. Я проти народу не піду... Коли ж миритися — то негайно оповістити, що ми не вороги народу, і зараз скласти зброю. А самим розійтися, хто куди: хто хоче за Україну воювати — до повстанців, кому надочучило воювати — додому хай іде, — кожному вільна дорога. Щодо мене — то я вибираю те, до чого кличе мене моє сумління: я — пристаю до повстанців. З примусу, як і всі ви, служив до цього часу в Добрармії. З доброї волі тепер іду боротися за народне діло проти глуму і насильства... Ну, то як же, братці — рішайте?

— Миритися! — ревнула юрба.

Ад'ютантові на мить сперло дух у грудях. Озирнувся навколо.

— Чую — миритися... Але може є хто з вас іншої думки? Не бійтеся, сміливо. Всякому вільно сказати своє?

Тиша.

— Нема, значить, нікого?

— Нема.

— Ну, коли так — негайно обираймо комісію і посилаймо її до повстанчого штабу... Хто в комісію?

— Просимо вас... Пана ад'ютанта просимо!
— залунало звідусіль.

Обрали комісію: ад'ютант, рядовий Микитенко, рядовий Онищук з полонених таращанців, підофіцер Курочка, ефрейтор Степанчук. Комісія зібралася і відійшла.

Але мітінг не розходився.

— Та що, реб'ята, будемо розлазиться!.. Куди, пощо, спрашуєтьця?.. Домой однаково не зайдем — по дорозі усіх перелашають, не за понох табаки пропадемо... Каже от ад'ютант — хотіт до повстанців іти... Пуцай іде і нас усіх із собою бере... Разом були — разом, як єсть, і до повстанців перейдемо... Оберемо його за командіра — на пагане нас не поведе, і справі кришка... Що, не так може говорю?

— Правильно! — гукнули голоси.

— Хай отже скоренько побегіт хто навздогін, повідомить... Для якої-такої надобности будемо оружжа складать, коли, значця, воно нам потрібне?.. Ні?

— Правильно!.. Діло говорить!..

А на селі — рух, повне село повстанців. З Гути, з Файнівки, з Прошківців, з Оленівки — з усіх боків сунуть нові, свіжі сили... З обрізами, з кулеметами, кінні, піші — народ усе спробований, вчений на війні... Тільки команду хто обійми — і військо готове.

Кругом — по всіх кінцях села, по-за селом у полі, по-під лісом — застави із скорострілами. По вулицях туди й сюди — гальопують патрулі.

Чиста тобі війна, та й годі... Он і шлики вже до шапок попричепляли — що то значить козацький народ!.. А від стації в обидва боки, переказував хтось, за шість верстов рейки розібрані, щоб часом грабовольчий броневик не над'їхав... Правильно — мудра голова чиясь порядує!.. Чи не Прокопова часом? Прокіп — той може... Показав уже був раз себе, коли за гетьмана почалося... Понімаючий — чому й як, і що до чого... Нема що!.. Не дурно в німцях три роки за дротами висидів — навчили... Ну, так і є, що Прокіп!.. Диви-но, як на коні он вигравас!.. Поверх кожуха на ремені шабля, шапка смушкова набакир — отаман та й годі..

А коло волости аж чорно від людей. Гомін, гуде, як у вулику. Приходять і відходять озброєні партизани. Там штаб, там директор усім порядує. Ну-ну, пішла робота!..

А це що? Якийсь рух у юрбі... Вигуки, сміхи...

Ага, це Панталакиса того горбоносого привели, з наказу Прокопового чухати шомполами спину будуть. То-то потіха буде!..

Зацькований, переляканий — стоїть посеред натовпу Панталакис, не знає — на яку ступити. Хитрі очі блукають навколо, шукають порятунку. Хе-ге, пане добродзею, даремно, не поможеться...

— Ну, спускай, ваше благородіє, штанчата...

Спускай, спускай — люди все свої... А баби — ті позакривають очі... Чи може денщика на поміч закликати?

— Хм, та воно й судді годилося б за кумпанію... Щоб з офіцерами менше цілувався.

— Залиш, йому вже свої, ті такі самі офіцери, віддячилися — всипали, аж шкура порепалась.

— Ну, то що ж, що всипали! Думаєш, панська шкура не витримає?.. Вони йому впоперек, а ми здовж... Щоб правильне, значиться, кровоточення було...

— Та що суддя! Ти от інакше скажи — чому б Фокінові не полоскотати боків?

— Е-е, Фокін! Фокін, брат, тепер леворудієр, за народ тепер Фокін... Панські шпихліри, спіжарні всі повідчиняв — усе продовольствіє дає для повстанців... Що то значить — життя чоловіка навчило, до розуму привело!

І дивиться на панський парк. Без паркану — зовсім як той ліс. Он і свині вже чийсь потяглися туди — то-то оникінці нагосподарували!

— Еге-ж, так, так! Вірь панському посаці... Як був собака, собакою так і подохне. Горбатого вже й могила не випростує.

А в другому місці:

— Ех, вже б давно треба було так! Прийшла ото Україна — всім би за неї триматись. То ж ні — чогось ліпшого виглядали.

— Що зробиш, коли розум той пізно до голови приходить. Тепер діло поправимо...

— Поправляй, коли не одну, то другу холеру чорти несуть. Забрав дідько Оникіна — більшовики, чутка є, сунуть.

— Нічого, не журись. Не таких уже бачили!..

А село, мов та різдвяна лялечка — біленьке, чисте, пухнатим снігом укрите, все в ранніх веселих димках, повне бадьорого піднесення і радісної урочистости.

Дзвінкою прозорістю бrenить срібне повітря. Морозна свіжість румянить землю і небо.

І легко дихається грудям. І чистий спокій повертається в душі. І запалюються серця новою радістю життя, новою надією, новою чистою міцною вірою...

Львів, 1924—1927.

Herausgegeben mit Genehmigung
der Mil.-Reg. Deutschland
Nachrichtenkontrolle, Aug. 46.

Druck: S. Präbst-Aigner, Augsburg, Frauentorstraße 49